

Θ Ο Υ Κ Υ Δ Ι Δ Η
ΠΕΡΙΚΛΕΟΥΣ ΕΠΙΤΑΦΙΟΣ (βιβλίο Β, 34 - 36)

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 3 4

Η Δ Ο Μ Η Τ Ο Υ Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Υ 3 4

- A.** Η δημόσια ταφή των πρώτων νεκρών του Πελοποννησιακού πολέμου.
- B.** Ο τρόπος της δημόσιας ταφής γενικά των νεκρών των πολέμων
- 1.** Η τιμή των νεκρών με έργα
 - α.** Η πρόθεση των οστών
 - β.** Η προσφορά
 - γ.** Η εκφορά
 - δ.** Ο ενταφιασμός
 - 2.** Η τιμή των νεκρών με λόγια - επιτάφιος λόγος
- Γ.** Ο ορισμός του Περικλή για την εκφώνηση του λόγου.

Ε Ρ Μ Η Ν Ε Υ Τ Ι Κ Α Σ Χ Ο Λ Ι Α

ἐν τῷ αὐτῷ χειμῶνι: το χειμῶνα του 431 π.Χ. - τέλος του πρώτου έτους του πολέμου

τῷ πατριῷ νόμῳ χρώμενοι: πάτριος νόμος χαρακτηρίζεται η συνήθεια των Αθηναίων να θάβουν τους νεκρούς του πολέμου με δημόσια συμμετοχή και δαπάνη. Πολύ νωρίς επικράτησε το έθιμο να εκφωνούν αυτοσχέδιους λόγους έγκριτοι άνδρες - πολιτικοί, ρήτορες - εκλεγμένοι από την πολιτεία, για να τιμηθούν έτσι επισημότερα οι νεκροί. Έτσι ο επιτάφιος λόγος έγινε πολύ νωρίς αναπόσπαστο τμήμα της επικήδειας τελετής που γινόταν στα τέλη Οκτωβρίου με αρχές Νοεμβρίου "όποτε ξυμβαίη αὐτοῖς". (Θουκ. ΙΙ 34.7)

πρώτων ἀποθανόντων: ως πρώτοι νεκροί του πολέμου θεωρούνται:

- α.** όσοι σκοτώθηκαν σε ιππομαχία κοντά στους Ρείτους - στα όρια Αθήνας και Ελευσίνας
- β.** εκείνοι που έπεσαν σε μια άλλη ιππομαχία στα Φρύγια - μεταξύ Αθήνας και Αχαρνών
- γ.** όσοι χάθηκαν στις ναυτικές επιχειρήσεις στα παράλια της Πελοποννήσου και της Λοκρίδος και
- δ.** εκείνοι που σκοτώθηκαν στην πολιορκία της Ποτίδαιας.

τά ὀστᾶ προτίθενται: η "πρόθεσις" των οστών γινόταν στην Αγορά. Τα σώματα των νεκρών συλλέγονταν και καίονταν στο πεδίο της μάχης. Η τέφρα και τα υπολείμματα από τα οστά τους, αφού μεταφέρονταν στην Αθήνα, τοποθετούνταν σε δέκα κυπαρισσένια φέρετρα, όσες ήταν οι φυλές των πολιτών, και εκθέτονταν στην Αγορά επί δυο ημέρες σε κοινό προσκύνημα. Δίπλα τοποθετούσαν και ένα κενό φέρετρο αφιερωμένο στη μνήμη των "άφανῶν" - όσων δηλαδή δεν είχαν βρεθεί τα σώματά τους και δεν είχαν καεί. Την τρίτη ημέρα με δημόσια συμμετοχή και δαπάνη γινόταν η εκφορά στο νεκροταφείο του

Κεραμεικού, όπου θάβονταν όλοι μαζί σε ομαδικούς τάφους που λέγονταν πολυάνδρια ή πολυτάφια. Εκεί, στον Κεραμεικό, αμέσως μετά την ταφή, εκφωνούσε ο εκπρόσωπος της πολιτείας τον επιτάφιο λόγο.

καί γυναίκες όλοφυρόμεναι: στη δημόσια ταφή έπαιρναν μέρος μόνο όσες γυναίκες ήταν συγγενείς με τους νεκρούς· οι γυναίκες δε συνόδευαν την εκφορά αλλά πήγαιναν πιο νωρίς στον τάφο και περίμεναν εκεί για να θρηνήσουν.

ήρημένος υπό τής πόλεως: από τον "Μενέξενο" του Πλάτωνα μαθαίνουμε ότι η εκλογή του αγορητή γινόταν απο τη Βουλή· πιθανότερο όμως είναι με τη λέξη πόλεως να εννοείται η Εκκλησία του Δήμου. Είναι αυτονόητο ότι η εκλογή του ρήτορα αποτελούσε μεγάλη τιμή γι' αυτόν και προϋπόθετε γενική αναγνώριση της προσωπικότητάς του.

ώδε μέν θάπτουσιν: η διαδικασία της ταφής λοιπόν περιλάμβανε τα εξής στάδια:

- α. πρόθεση των οστών για δύο μέρες στην Αγορά μέσα σε λάρνακες
- β. προσφορά δώρων στους νεκρούς από τους συγγενείς
- γ. εκφορά τους μέσα στις λάρνακες - μία για κάθε φυλή - και ενός κενού φέρετρου για τους "άφανεις"
- δ. απόθεση τιμητική στον Κεραμεικό
- ε. ενταφιασμός στο δημόσιο νεκροταφείο και
- στ. εκφώνηση επιταφίου λόγου.

όποτε ξυμβαίη αύτοϊς: Απορεί κανείς, γιατί ενώ ο Θουκυδίδης γνώριζε από πριν την εξέλιξη του πολέμου, τη γεμάτη με δραματικές συγκρούσεις, κρίνει άξια περιγραφής μόνο την ταφή των πρώτων νεκρών και μαζί καταχωρίζει και τον επιτάφιο λόγο που εκφωνήθηκε. Αίτια της εξαίρεσης ήταν:

- α. Τον επιτάφιο λόγο για τους πρώτους νεκρούς εκφώνησε ο Περικλής.
- β. Με την ευκαιρία της εκφώνησης του λόγου από τον Περικλή, δόθηκε εύλογο πρόσχημα στο Θουκυδίδη να συντάξει ένα δικό του επιτάφιο και να εκθέσει από το στόμα του δημιουργού της αρχής των Αθηναίων τη γενική εικόνα της Αθήνας. Για το λόγο αυτό ο Επιτάφιος των λίγων νεκρών σε δευτερεύουσες - μάλιστα - μάχες υψώθηκε σε Επιτάφιο, όχι τόσο των πεσόντων, όσο της Αθηναϊκής Δημοκρατίας.

Περικλής ό Ξανθίππου: αξιοσημείωτη η λιτή και απέριτη εξαγγελία του εκφωνητή του λόγου από τον ιστορικό, που θαύμαζε τον Περικλή - αν και πολιτικός του αντίπαλος. Οι Αθηναίοι μολονότι δυσφορούσαν κατά του Περικλή, γιατί είχαν αρχίσει να υφίστανται τα δεινά του πολέμου, ανέθεσαν ωστόσο σ' αυτόν, τον επισημότερο άντρα της πόλης, να εκφωνήσει τον επιτάφιο λόγο. Το ίδιο είχαν κάνει οκτώ περίπου χρόνια πριν, όταν του είχαν αναθέσει να εκφωνήσει παρόμοιο λόγο για τους πεσόντες στον Σαμιακό πόλεμο του 440 - 439 π.Χ. Με τον Περικλή ήταν δυσαρεστημένοι, γιατί πολλοί τον θεωρούσαν υπαίτιο του πολέμου. Κατά τον Πλούταρχο, ο βασιλιάς των Λακεδαιμονίων Αρχίδαμος προσπάθησε να συμβιβάσει τις διαφορές μεταξύ Αθήνας και Σπάρτης επιδιώκοντας να ακυρωθεί το γνωστό Μεγαρικό Ψήφισμα και να αποσοβηθεί έτσι ο πόλεμος. Ο Περικλής όμως, που έβλεπε αναπότρεπτο τον πόλεμο, εναντιώθηκε σε αυτό παροτρύνοντας το λαό να επιμείνει στη διαφορά του με τους Μεγαρείς. Γι' αυτό κατηγορήθηκε από πολλούς ως κύριος αυτουργός του πολέμου.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 3 5

Προοίμιο: Στάση του Περικλή απέναντι στο θεσμό και κρίση του για την αξιοπιστία του επαίνου των νεκρών.

Η Δ Ο Μ Η Τ Ο Υ Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Υ 3 5

- A. Η θετική άποψη των άλλων για το θεσμό της εκφώνησης λόγου για νεκρούς των πολέμων.
- B. Η αντίθετη γνώμη του Περικλή για το ίδιο θέμα.
- Γ. Θεμελίωση της γνώμης του Περικλή με επιχειρήματα.
 - 1. Τα έργα πρέπει να τιμώνται με έργα
 - 2. Τα λόγια δεν μπορούν να αποδώσουν την αξία των έργων διότι:
 - α. επιστρατεύεται ο λόγος του ενός για να αποδώσει τα έργα πολλών
 - β. Είναι δύσκολο να πεις την αλήθεια πειστικά, επειδή όποιος είναι «ξυνειδώς» θεωρεί το λόγο κατώτερο των έργων, ενώ όποιος είναι «άπειρος» θεωρεί το λόγο υπερβολικό από φθόνο.
 - γ. Ο ενταφιασμός
- Δ. Τελική συμμόρφωση του ρήτορα προς το έθιμο.

Ε Ρ Μ Η Ν Ε Υ Τ Ι Κ Α Σ Χ Ο Λ Ι Α

οὐ μὲν πολλοὶ ... : Αναφέρεται σε παλιότερες περιπτώσεις που εκφωνήθηκαν επιτάφιοι λόγοι. Απ' αυτούς γνωρίζουμε μόνο την εκφώνηση Επιτάφιου λόγου από τον Περικλή κατά το Σαμιακό πόλεμο (440). Η αρχή του λόγου του Περικλή είναι η σταθερή ρητορική φόρμουλα, ο "κοινός τόπος", που ακολουθούσαν στη σύνταξη των προοιμίων των Επιταφίων λόγων με επιδίωξη να πετύχουν οι ρήτορες την επιείκεια και την εύνοια των ακροατών - *captatio benevolentiae*. Έτσι τυποποιήθηκε σαν τέχνασμα της ρητοροτεχνικής του προοιμίου να παίρνει ο ομιλητής σαν δεδομένη την αδυναμία του ν' ανταποκριθεί με το λόγο στο μέγεθος των πολεμικών κατορθωμάτων των νεκρών και να επινοεί εύστοχα επιχειρήματα, για να πείσει τους ακροατές του, πως μ' όλα αυτά θα τολμήσει ν' ανταποκριθεί στην ανάγκη αυτή. Ο Θουκυδίδης κάνει μια απλή και βραχυλογική μονάχα αναφορά στην πάγια αυτή τεχνική, για να δείξει συνέπεια στην τυπική μορφή των προοιμίων.

τόν προσθέντα ... τόνδε: είναι πολύ πιθανό η συστηματικότερη ρύθμιση και επισήμοποίηση της τελετής να έγινε από το νομοθέτη Σόλωνα (6ος αιώνας π.Χ.) όπως μαρτυρεί ο Πλούταρχος. Πάντως επισφράγιση της ήταν ο επιτάφιος λόγος, για τον οποίο δεν ξέρουμε πότε ακριβώς έγινε η προσθήκη του· ίσως την εποχή των Περσικών πολέμων. Σύμφωνα πάντως με το Διόδωρο το Σικελιώτη (II 33.25) ο επιτάφιος θεσπίστηκε από το Δήμο των Αθηναίων κατά τους περσικούς πολέμους.

ἔργω ... ἔργω: επαναφορά. Το πρώτο ἔργω σημαίνει τη δράση στον πόλεμο, ενώ το δεύτερο την έμπρακτη απόδοση τιμής προς τους νεκρούς. Οι νεκροί των πολέμων έδειξαν την παλικαριά τους με έργα· με έργα συνεπώς αρμόζει και να τιμηθούν.

πολλῶν ἀρετᾶς: Ο πληθυντικός "αρετᾶς" τίθεται σκόπιμα. Έτσι η αρετή = ΕΡΓΑ παρουσιάζεται σαν κτήμα του καθενός νεκρού ξεχωριστά και όχι σαν κοινή ιδιότητά τους. Με τον τρόπο αυτό ο ρήτορας δείχνει τον απαιτούμενο σεβασμό στην ατομικότητα κάθε άνδρα. Η λέξη "ἀρεταί" τείνει να δηλώσει τα συγκεκριμένα έργα που έγιναν και όχι τόσο την ιδιότητα της ανδρείας.

καί μή ἐν ἐνί ... πιστευθῆναι: προβάλλει η αντίθεση "ρήτορας - νεκροί". Κατά τον Περικλή ένας ρήτορας είτε μιλήσει καλά είτε όχι για την ανδρεία όλων των νεκρών, μια και δεν έχει τη δυνατότητα να εκθέσει τις ανδραγαθίες καθενός χωριστά, και δεδομένου ότι ο λόγος ενός ομιλητή σε κάθε περίπτωση υστερεί, όσο υστερεί η θεωρία απέναντι στην πράξη, κινδυνεύει πάντα να μη γίνει πιστευτός στους ακροατές του και έτσι να μειώσει ακούσια την αρετή των νεκρών.

ἡ δόκησις ... βεβαιοῦται: δηλαδή εξασφαλίζεται στους ακροατές η πίστη στην αλήθεια, όπως την παρουσιάζει ο ρήτορας. Και εδώ κυριαρχεί η διπλή αντίθεση: αλήθεια - βεβαίωσή της, ρήτορας - ακροατές.

ξυνειδῶς και εὔνους: αναφέρονται κατά χιαστό σχήμα στα βούλεται τε και ἐπίσταται, καθώς και στα ὑμῶν τῆς ἐκάστου βουλήσεώς τε καί δόξης. Το ξυνειδῶς σημαίνει έμπειρος, γνώστης, αυτός που έχει άμεση γνώση λόγω συμμετοχής στα πολεμικά έργα, επομένως είναι και εὔνους. Για να συμπληρωθεί το ζεύγος των επιθέτων ξυνειδῶς και εὔνους, πρέπει να εννοήσουμε κοντά στο επίθετο ἄπειρος το επίθετο δύσνους (ή φθονερός που συνεπάγεται από τον εμπρόθετο διά φθόνον). Οι κατηγορίες λοιπόν των ακροατών είναι δύο: οι ξυνειδότες και εὔνοι που συνήθως φρονούν ότι οι αρετές των νεκρών εξυμνήθηκαν ελλιπέστερα απ' όσο έπρεπε και οι ἄπειροι που ενδεχομένως έχουν τη γνώμη ότι το εγκώμιο ήταν κάπως υπερβολικό. Στηριζόμενος σε όσα λέει εδώ ο Περικλής, ο καθηγητής Ι. Θ. Κακριδής θέτει το ερώτημα "ποιος Αθηναίος δεν ήταν ξυνειδῶς και εὔνους το 431 - 430 π.Χ.;" ενώ αντίθετα "ποιος Αθηναίος δεν ήταν ἄπειρος και φθονερός τόσο όσο ο Αθηναίος του 404 - 401 π.Χ.;" . Ύστερα, πώς ο Περικλής ελπίζει να ικανοποιήσει την επιθυμία και την προσδοκία καθενός μιλώντας κατ' αυτόν τον τρόπο; Έτσι κατά τον Κακριδή "το πραγματικό ακροατήριο δεν είναι οι Αθηναίοι της αρχής του πολέμου αλλά η γενιά γύρω στο 400 που ζει τις συνέπειες της ήττας. Και από αυτή τη γενιά ένα μεγάλο μέρος είχε αρχίσει να αμφιβάλλει όχι μόνο αν η πολιτική της αδιαλλαξίας, που την είχε εισηγηθεί ο Περικλής στην αρχή του πολέμου, ήταν σωστή· αμφιβάλλει και για την αξία γενικά του αθηναϊκού πολιτισμού όπως τον δημιούργησαν οι πιο παλιές γενιές - κατά τον Επιτάφιο - από φθόνον, γιατί ξεπερνάει τη δύναμή της".

τῷ δέ ... ἀπιστοῦσιν: εδώ γενικεύεται κατά κάποιο τρόπο ό,τι ειπώθηκε προηγουμένως για τη στάση μερικών ακροατών έναντι του επιταφίου λόγου: από φθόνον κινούμενοι συνήθως οι άνθρωποι δεν πιστεύουν ό,τι υπερβαίνει τις δυνατότητές τους και τους κάνει να νιώθουν μειωμένοι. Η έννοια αυτού του χωρίου αποτελεί σημαντικό επιχείρημα εκείνων που πιστεύουν ότι εδώ δε μιλά ο Περικλής αλλά ο Θουκυδίδης στη μικρόψυχη γενιά του 404, που φθονούσε το παρελθόν που δε γνώριζε και εύλογα

επιδίωκε να το μειώσει. Πάντως, είναι αλήθεια ότι σε κανένα επιτάφιο λόγο απ' αυτούς που διασώθηκαν δε συναντάμε το είδος αυτό του φθόνου μερικών ακροατών, για το οποίο μιλά ο Περικλής.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 3 6

Έ π α ι ν ο ς τ ω ν π ρ ο γ ό ν ω ν κ α ι τ η ς σ ύ γ χ ρ ο ν η ς γ ε ν ι ά ς

Μ Ε Τ Α Φ Ρ Α Σ Η

«Θα αρχίσω λοιπόν από τους προγόνους πρώτα· επειδή είναι δίκαιο και ταιριαστό μαζί σε περίπτωση όπως η σημερινή να δίνεται σ' αυτούς η τιμή αυτής της μνημόνευσης. Γιατί κατοικώντας πάντοτε οι ίδιοι τη χώρα, καθώς η μια γενιά διαδεχόταν την άλλη, την παρέδωσαν με την ανδρεία τους ελεύθερη ως τώρα. Και εκείνοι λοιπόν είναι άξιοι επαίνου και ακόμη περισσότερο οι πατέρες μας· γιατί κοντά σ' εκείνα που κληρονόμησαν, αφού απέκτησαν την εξουσία που έχουμε με πολύ μόχθο, την κληροδότησαν σ' εμάς τους τωρινούς. Τα περισσότερα όμως αυτής της εξουσίας εμείς εδώ οι ίδιοι που βρισκόμαστε ακόμη τώρα στην ώριμη περίπου ηλικία επαυξήσαμε και την πόλη σε όλα προετοιμάσαμε να είναι απόλυτα αυτάρκης και για πόλεμο και για ειρήνη. Αυτών εγώ, τα πολεμικά βέβαια κατορθώματα, με τα οποία το καθένα αποκτήθηκε, ή αν κάποτε εμείς οι ίδιοι ή οι πατέρες μας αποκρούσαμε με αποφασιστικότητα κάποιον εχθρικό επιδρομέα βάρβαρο ή Έλληνα, θα τα παραλείψω, γιατί δεν επιθυμώ να μακρηγορώ μπροστά σε αυτούς που τα γνωρίζουν καλά· ωστόσο και από ποιες αρχές φτάσαμε σ' αυτό το σημείο ακμής και με ποιο πολίτευμα και από ποιους τρόπους ζωής δημιουργήθηκε το σημερινό μεγαλείο, αυτά αφού παρουσιάσω πρώτα, θα συνεχίσω με τον έπαινο τούτων των νεκρών, γιατί νομίζω ότι και στην περίπτωση μας θα ήταν πολύ ταιριαστό να λεχθούν αυτά, και ότι είναι ωφέλιμο να τ' ακούσει με προσοχή όλο το συναγμένο εδώ πλήθος των πολιτών και των ξένων».

Η Δ Ο Μ Η Τ Ο Υ Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Υ 3 6

A. Έ π α ι ν ο ς τ ω ν Α θ η ν α ί ω ν

1. Έπαινος των προγόνων - αιτιολόγηση του επαίνου:

- α. η προσφορά της αυτοχθονίας
- β. η προσφορά της ελευθερίας.

2. Έπαινος των πατέρων - αιτιολόγηση του επαίνου:

- α. η δημιουργία της αθηναϊκής ηγεμονίας
- β. η κληροδότηση της ηγεμονίας.

3. Έπαινος της γενιάς του ρήτορα - αιτιολόγηση του επαίνου:

- α. η ενίσχυση της πόλης σε όλους τους τομείς
- β. η φροντίδα για απόλυτη αυτάρκεια της πόλης

B. Π ρ ο κ α θ ο ρ ι σ μ ό ς τ ο υ λ ό γ ο υ (πορεία)

1. Δήλωση για παράλειψη αναφοράς στα πολεμικά έργα - αιτιολόγηση:

- α. η πρόθεση του ρήτορα να μην κουράσει το ακροατήριο
- β. η γνώση των πολεμικών κατορθωμάτων από το ακροατήριο.

2. Το περιεχόμενο του λόγου:

- α. τα τρία στοιχεία του αθηναϊκού μεγαλείου
- β. ο έπαινος των νεκρών - αιτιολόγηση του περιεχομένου:
 - i. είναι ταιριαστό για την περίπτωση
 - ii. θα ωφεληθούν οι ακροατές.

Ε Ρ Μ Η Ν Ε Υ Τ Ι Κ Α Σ Χ Ο Λ Ι Α

δίκαιον καί πρόπον ... διδόνθαι: κατά τον Περικλή η μνημόνευση των προγόνων στην περίπτωση αυτή δεν αποτελεί μόνο δίκαιη απαίτηση από μέρους τους, αλλά και καθήκον των απογόνων προς αυτούς. Κανόνας σε όλους τους επιταφίους λόγους ήταν να αναφέρεται ο ρήτορας πρώτα στους προγόνους, σ' όσους δηλαδή έζησαν από τη μυθική εποχή ως το τέλος των περσικών πολέμων (479 π.Χ.). Όπως εύστοχα παρατηρεί ο Ι. Θ. Κακριδής "τα μεγάλα έργα των παλιών ηρώων - για τον αρχαίο Έλληνα τόσο αληθινά όσο και αυτά που γίνονταν μπροστά στα μάτια του - ρίχνουν την αγέραστη λάμψη τους και στα κατορθώματα των θνητών απογόνων".

τήν γάρ ... παρέδωσαν: επεξηγείται γιατί είναι "δίκαιον και πρόπον" να μνημονευθούν πρώτα οι πρόγονοι. Έτσι, είναι άξιοι επαίνου για δύο λόγους - διττή υπήρξε η προσφορά τους:

- α. ήταν αυτοχθόνες "τήν γάρ χώραν οί αυτοί αιεί οίκοῦντες" και
 - β. παρέδωσαν τη χώρα ελεύθερη με την αρετή τους "μέχρι τοῦδε ἐλευθέραν δι' ἀρετήν παρέδωσαν".
- **Η αυτοχθονία:** ένας από τους συνηθέστερους λόγους εθνικής υπερηφάνειας των Αθηναίων ήταν η αυτοχθονία τους, η μόνιμη δηλαδή κατοίκηση της χώρας από το ίδιο ελληνικό φύλο, που μάλιστα δεν ήρθε από άλλο μέρος. Οι Αθηναίοι επαίρονταν γι' αυτή την αυτοχθονία, ιδιαίτερα όταν αντιπαρέβαλαν τον εαυτό τους με τους Σπαρτιάτες, οι οποίοι είχαν εγκατασταθεί στη δική τους πόλη ύστερα από περιπλανήσεις, σύμφωνα με το μύθο που ερμήνευε την κάθοδο των Δωριέων ως επαναπατρισμό των απογόνων του Ηρακλή. Ο κολακευτικός αυτός έπαινος των Αθηναίων (ότι ήταν αρχαιότατο έθνος και "φύτρωσαν από τη γη της πατρίδας τους") βρίσκεται σε όλους τους σωζόμενους επιτάφίους και σε άλλους λόγους, στους οποίους μάλιστα καταλαμβάνει μεγάλη έκταση. Εδώ ο Περικλής περιορίζεται σε λίγα λόγια, για να αφιερώσει το κύριο μέρος του λόγου του στη σύγχρονη εποχή.
 - **Η ελευθερία:** είναι αυτονόητη η προσφορά των προγόνων στο αθηναϊκό μεγαλείο, αφού αυτοί πρωτοστάτησαν στους αξιοθαύμαστους εκείνους αγώνες με τους οποίους αποσοβήθηκε η υποδούλωση στους Πέρσες όχι μόνο της Αθήνας, αλλά ολόκληρης της Ελλάδας.

καί ἐκεῖνοι τε ... ἡμῶν: ο Περικλῆς ἔρχεται τώρα στη γενιά των πατέρων, που τη θεωρεί ἄξια μεγαλύτερου ἀκόμα ἐπαίνου ἀπὸ τους προγόνους. Ἡ ἐποχὴ των πατέρων ἐκτείνεται ἀπὸ τὸ τέλος των περσικῶν πολέμων ως τὴ μάχη τῆς Κορώνειας 446 π.Χ. Στὴ περίοδο αὐτὴ ἐζήσαν καὶ ἐδρασαν ἐξέχοντες πολιτικοὶ ἀντρες ὅπως ὁ Ἀριστείδης, ὁ Κίμων, ὁ Τολμίδης, ὁ Θουκυδίδης (ὄχι ὁ ἱστορικός) κ.ά. Στους πατέρες οφείλεται ἡ ἰδρυση τῆς Δηλιακῆς συμμαχίας (478 π.Χ.) καὶ ἡ ἀνάπτυξη καὶ οργάνωση τῆς πόλης σε ἀρχή, ἡγεμονία.

κτησάμενοι ... προσκατέλιπον: ἐπεξηγείται γιατί οἱ πατέρες εἶναι πιο ἀξιέπαινοι ἀπὸ τους προγόνους. Ἐτσι, εἶναι ἄξιοι ἐπαίνου γιὰ τρεῖς λόγους:

- α. κληρονόμησαν ἐπάξια τὴ χώρα δηλαδὴ ἦταν ἄξιοι νὰ τὴν κληρονομήσουν
- β. δημιούργησαν με ἀγῶνες καὶ κόπους τὴν Ἀθηναϊκὴ ἡγεμονία καὶ
- γ. διαφύλαξαν ὅλα αὐτὰ ἀνέπαφα καὶ τὰ παρέδωσαν στους μεταγενέστερους.

τά δέ πλείω ... ἡμεῖς οἶδε: πρόκειται γιὰ τὴ γενιά του Περικλή καὶ των ἀκροατῶν του, που ἀνδρώθηκε μέσα στις συνθήκες τῆς "χρυσῆς" πεντηκονταετίας. Ἡ προσφορὰ αὐτῆς τῆς γενιάς υπήρξε ἡ "επαύξηση" τῆς πόλης σε ὅλους τους τομείς (ἐπηυξήσαμεν) ὥστε νὰ εἶναι αὐτάρκης καὶ γιὰ πόλεμο καὶ γιὰ εἰρήνη (αὐτάρκεστάτην: προληπτικὸ κατηγορούμενο στο πόλιν). Σημειώνουμε ὅτι με τὴ φράση αὐτὴ δὲν ἐννοεῖται ἐδαφικὴ ἢ ἄλλη ἐξωτερικὴ ἐπέκταση τῆς ἡγεμονίας - πράγμα ἄλλωστε που δὲν παρατηρεῖται τὴν ἐποχὴ αὐτὴ - ἀλλὰ ἐσωτερικὴ οργάνωση, κραταίωση καὶ ἐμπέδωσή της, που ἐπιτεύχθηκε με τὴ βελτίωση καὶ ἐδραίωση των δημοκρατικῶν θεσμῶν, τὴ χρησιμοποίηση των συμμαχικῶν πόρων, τὴν οικονομικὴ καὶ ἐμπορικὴ ἀνάπτυξη, τὴν καλύτερη οργάνωση του στρατοῦ, τὴν οἰκοδομικὴ ἀνθιση κ.ά. Παράλληλα, με τὸ αὐτάρκεστάτην δὲν πρέπει νὰ ἐννοηθεῖ ὅτι ἡ πόλη ἦταν ἀπόλυτα αὐτάρκης σε ὅλα τὰ ἀγαθὰ, ἀφοῦ εἶναι γνωστὸ ὅτι στὴν Ἀθῆνα εἰσάγονταν τὰ περισσότερα ἀπ' ἐξω, ἀλλὰ ὅτι ἦταν σε θέση νὰ ἔχει ο,τιδήποτε θελήσει ἀπὸ οπουδήποτε ἐξαιτίας τῆς οικονομικῆς, ἐμπορικῆς καὶ στρατιωτικῆς δύναμης.

- Κριτικὴ τῆς ἀξιολόγησης των συντελεστῶν του ἀθηναϊκοῦ μεγαλείου, ὅπως τὴν παρουσιάζει ὁ Περικλῆς: ὅπως εὐστοχα παρατηρεῖ ὁ Ι. Θ. Κακριδῆς, μιὰ τέτοια διαίρεση τῆς ἀθηναϊκῆς ἱστορίας εἶναι ἀνιση καὶ ἀδίκη· ἀδίκη εἶναι ἴσως καὶ ἡ ἀξιολογικὴ διαβάθμιση που κάνει ὁ Περικλῆς στις τρεῖς αὐτὲς περιόδους. Τὸ ἐρώτημα ὡστόσο που τίθεται ἐδῶ εἶναι πού ἀποβλέπει ὁ ρήτορας. Στὸ νὰ ἐξυψώσει με τὸ λόγο του τὴ γενιά του 431 π.Χ. "μπροστὰ στα μάτια των ολιγόψυχων νικημένων" του 400 π.Χ. (ὁπότε πρέπει νὰ δεχτούμε ὅτι ἐδῶ μιλά ὁ Θουκυδίδης του 400 π.Χ. με τὸ στόμα του Περικλή) ἢ στο νὰ ἐγκαρδιώσει τους κάπως πτοημένους ἀπὸ τὴν καταστροφικὴ εἰσβολὴ των Σπαρτιατῶν στὴν Ἀττικὴ Ἀθηναίους του 431 π.Χ., ὁπότε τὰ λόγια εἶναι αὐθεντικά του Περικλή τῆς χρονιάς ἐκείνης; Ἀξιοσημείωτο πάντως εἶναι ὅτι ἡ μνεῖα τῆς σύγχρονης γενιάς γίνεται ἀπὸ τον Περικλή με ἰδιαίτερα ἐμφαντικὸ τρόπο. Θα ἔλεγε κανεὶς ὅτι ὅλη αὐτὴ ἡ φραστικὴ συσσώρευση ἔχει σκοπὸ νὰ πείσει γιὰ κάτι που δὲν εἶναι εὐκόλα πιστευτὸ: ὅτι δηλαδὴ οἱ σύγχρονοι ξεπέρασαν καὶ τὰ ἡρωικὰ κατορθώματα του μυθικοῦ παρελθόντος καθὼς καὶ τὸ θρύλο των Μηδικῶν (πρόγονοι), ἀλλὰ καὶ τὴ λαμπρὴ συμβολὴ στο ἀθηναϊκὸ μεγαλεῖο των πατέρων. Στὴν ἀξιολογικὴ κλίμακα του Περικλή εἶναι προφανές ὅτι οἱ σύγχρονοὶ του καταλαμβάνουν τὴν τιμητικότερη βαθμίδα. Φαίνεται λοιπὸν ὅτι ὁ Θουκυδίδης με τὸ

στόμα του Περικλή υψώνει τώρα ένα καινούργιο μύθο για μια περίοδο, που τη θεωρεί ως την πιο σημαντική μέσα στην ιστορία της Αθήνας.

ὧν ἐγὼ ... ἐάσω: η γενική ὧν, που είναι κτητική, αναφέρεται και στις τρεις γενιές. Άλλωστε η επιτήδευσις, η πολιτεία και οι τρόποι, για τα οποία γίνεται λόγος παρακάτω, είναι κατόρθωμα των Αθηναίων όλων των εποχών. Με τη φράση αυτή πετυχαίνει ο ρήτορας να αποφύγει την ανιαρή εξιστόρηση των πολεμικών έργων, που συνηθίζουν να κάνουν οι εκφωνητές των επιταφίων, και να εστιάσει το λόγο του στο ουσιαστικότερο μέρος, κατά τη γνώμη του: στο πώς δηλαδή έφτασε η πόλη στην ακμή που σήμερα βρίσκεται.

- Μερικοί υποστηρίζουν ότι ο Θουκυδίδης παρουσιάζει τον Περικλή να αποφεύγει να εκθέσει τα μυθικά άθλα και ιστορικά τρόπαια της Αθήνας - πράγμα που αποτελεί κανόνα απαράβατο στους άλλους επιτάφιους - είτε γιατί αυτός, ένας ορθολογιστής ιστορικός, έτρεφε ανυποληψία προς τη μυθική παράδοση, είτε γιατί η οικογένεια του Περικλή δεν είχε να επιδείξει τόσα πολεμικά κατορθώματα όσα η οικογένεια του πολιτικού του αντιπάλου Κίμωνα; είτε ακόμα γιατί τα είχε αφηγηθεί πριν ο Ηρόδοτος και τα είχε συνοπτικά ιστορήσει και ο ίδιος στην αρχή της συγγραφής του (Ι. 89 - 118) και δεν επιθυμούσε να τα επαναλάβει, είτε τέλος γιατί επιδίωκε να προβάλει και να εξάρει ιδιαίτερα τα επιτεύγματα της δικής του γενιάς. Την τελευταία αυτή άποψη υιοθετούν όσοι πιστεύουν ότι ο Επιτάφιος γράφτηκε μετά το 404 π.Χ., οπότε ο χρόνος που μεσολάβησε, με την ήττα και τη συντριβή της αθηναϊκής ηγεμονίας, ύψωσε σε διαστάσεις μύθου στα μάτια του Θουκυδίδη το μεγαλείο της Αθήνας του Περικλή. Πιθανότατα η καινοτομία αυτή του Περικλή οφείλεται στην επιδίωξή του να μην αναλώσει το χρόνο του σε αναδρομές στο παρελθόν, αλλά να επισημάνει τα αίτια και τους παράγοντες που οδήγησαν την Αθήνα στο απόγειο της ακμής της και να αποκαλύψει έτσι στους συμπολίτες του τα πολύτιμα εκείνα αγαθά της δημοκρατίας, που οι ίδιοι με μόχθο απέκτησαν και για τη διαφύλαξη των οποίων πρέπει να είναι πάντοτε έτοιμοι για κάθε προσφορά και για κάθε θυσία.

Άρα: ο απώτερος στόχος του Περικλή ήταν να τονώσει το ηθικό των Αθηναίων που είχε κάπως καμφθεί, ύστερα από την ολέθρια λεηλασία της Αττικής γης από τους Λακεδαιμονίους εκείνη τη χρονιά (431 π.Χ.) και να χαλυβδώσει τη θέληση και αποφασιστικότητά τους για σταθερή και δυναμική αντιμετώπιση του αντιπάλου.

ἀπό δέ οἷας τε ἐπιτηδεύσεως: επιτήδευσις: οι αρχές, τα ιδεώδη που εμπνέουν και καθοδηγούν τη δημόσια και ιδιωτική ζωή των Αθηναίων, το ιδεολογικό σύστημα που αποτελεί το υπόβαθρο της ζωής τους.

μεθ' οἷας πολιτείας: πολιτεία: η πολιτειακή οργάνωση, το πολίτευμα, οι κανόνες που ρυθμίζουν τη λειτουργία της δημόσιας ζωής. Οι μέθοδοι οργάνωσης και διακυβέρνησης του αθηναϊκού κράτους.

καί τρόπων ἐξ οἷων: τρόποι: ο χαρακτήρας του Αθηναίου πολίτη, όπως αυτός εκδηλώνεται στις προσωπικές του σχέσεις, τις κοινωνικές - πολιτιστικές και επαγγελματικές του δραστηριότητες. Οι τρόπο που σκέφτονται και ενεργούν οι Αθηναίοι ως πολίτες και ως άτομα. Στον επιτάφιο εγκωμιάζονται κυρίως

οι τρόποι των Αθηναίων (37.2 - 41.2) γιατί σ' αυτούς μετουσιώνονται και η επιτήδευση και το πολίτευμα. Έτσι, όλη η φράση "ἀπό δέ οἷας τε ἐπιτηδεύσεως ... ἐξ οἴων" αποτελεί την κεντρική ιδέα του λόγου.

- Το κύριο μέρος του λόγου, λοιπόν, είναι ένας εμπνευσμένος ύμνος στα πολιτικά, οικονομικά, κοινωνικά και πνευματικά επιτεύγματα της αθηναϊκής πολιτείας την εποχή που την κατεύθυνε ο Περικλής.

νομίζων ... ἐπακοῦσαι αὐτῶν: ο Περικλής δικαιολογεί τον τρόπο διάρθρωσης του λόγου του υποστηρίζοντας ότι δε θα ήταν αταίριαστο στην περίπτωση αυτή να προβληθούν οι αρχές πάνω στις οποίες εδράζεται η αθηναϊκή πολιτεία και ζωή και ότι είναι ωφέλιμο να τις παρακολουθήσουν με προσοχή όλοι οι παρευρισκόμενοι. Επίσης, ο ρήτορας τονίζει τα δύο κύρια σημεία πάνω στα οποία θα στηριχτεί η επιχειρηματολογία του: το πρέπον και το συμφέρον. Με τη χρήση της πρώτης έννοιας "αποστρογγυλώνει" τη φράση του (πρέπον ... οὐκ ἀπρεπῆ), ενώ με τη δεύτερη δείχνει ότι απώτερος στόχος του είναι όχι να ευχαριστήσει απλώς το ακροατήριο αλλά να το ωφελήσει. Πολλοί ερμηνευτές υποστηρίζουν ότι όσα θα πει ο Περικλής στα επόμενα κεφάλαια φαίνονται εντελώς αταίριαστα με το πνεύμα και το κλίμα του 404 π.Χ., πράγμα που αποκλείει την άποψη ότι ο λόγος γράφτηκε μετά το τέλος του πολέμου και συνεπώς συνηγορεί υπέρ της αυθεντικότητάς του.

Σ Χ Η Μ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Υ

- α. Η παρήχηση του - τ - "ἐν τῷ τοιῷδε τήν τιμήν ταύτην τῆς μνήμης διδόσθαι" που τονίζει την τιμητική αναφορά των προγόνων.
- β. Η παρήχηση του - π - (και των άλλων οδοντικών) "τά δέ πλείω αὐτῆς ... αὐταρκεστάτην" που υπογραμμίζει την προσφορά της γενιάς του ρήτορα.
- γ. Το σχήμα λιτότητας "οὐκ ἀπόνως" και "οὐκ ἀπρεπῆ" που κάνει το λόγο πιο ήπιο και αποφεύγεται η απόλυτη διατύπωση.
- δ. Η παράλλαξη "ἀπό οἷας ... ἐξ οἴων" που κάνει τα μέλη πιο ανεξάρτητα και έτσι πιο δυνατά, με περισσότερη αξία το καθένα.
- ε. Η επανάληψη στην παραπάνω φράση που δίνει το διάγραμμα της πορείας που θα ακολουθήσει ο λόγος του.
- στ. Το κλιμακωτό του επαίνου των τριών γενεών που καταλήγει στην έξαρση εκφραστικά της σύγχρονης γενιάς με τον εξής τρόπο:

ΥΠΟΚΕΙΜΕΝΑ

πρόγονοι (3 συλλαβές)
πατέρες (3 συλλαβές)
ἡμεῖς ... (12 λέξεις)

ΡΗΜΑΤΑ

παρέδοσαν ... (4 συλλαβές) (+ μτχ)
προσκατέλιπον ... (5 συλλαβές) (+ μτχ)
ἐπηυξήσαμεν ... (5 συλλαβές) παρεσκευάσαμεν
(6 συλλαβές) (+ Κ: αὐταρκεστάτην / 5 συλλαβές)

Α Σ Κ Η Σ Ε Ι Σ

1. Να συνδέσετε κάθε ρήμα της στήλης Α με το συνώνυμό του στη στήλη Β και με το αντίθετό του στη στήλη Γ.

Α	Β	Γ
ἔρχομαι	παρέχω	πολεμῶ
δίδωμι	προστίθημι	στερῶ
αὐξάνω – αὕξω	προασπίζω	κρύπτω
κτῶμαι	ἀφικνοῦμαι	σμικρύνω
ἀμύνω	γινώσκω	ἀπόλλυμι
οἰκῶ	σημαίνω	φεύγω
οἶδα	ἔχω	ἀποδημῶ
δηλῶ	ὀμιλῶ	σιγῶ
λέγω	διαμένω	ἀγνοῶ

2. Στη στήλη Β του παρακάτω πίνακα να γράψετε αντίστοιχα τα ρήματα (απλά ή σύνθετα) της αρχαίας ελληνικής από τα οποία παράγονται οι λέξεις της στήλης Α.

Α	Β
πρόγονος	
μνήμη	
διαδοχή	
ἀρχή	
ἐπιτήδευσις	
τρόπος	
ἀπρεπής	

3. Να γράψετε στην αρχαία ελληνική τα αντίθετα των παρακάτω λέξεων.

Α	Β
ἄρχομαι (= αρχίζω)	
μνήμη	
ἔπαινος	
μᾶλλον	
νῦν	
τά πλείω	
προθύμως	
ξύμφορον	

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 37

Έπαινος του αθηναϊκού πολιτεύματος και των τρόπων ζωής των Αθηναίων (37 - 41)

Τα χαρακτηριστικά του αθηναϊκού πολιτεύματος και η σχέση του πολίτη με το κράτος, τους νόμους και τους συμπολίτες του (κεφ. 37).

Μ Ε Τ Α Φ Ρ Α Σ Η

«Το πολίτευμα που έχουμε δεν επιδιώκει να μιμηθεί τους νόμους των άλλων, αλλά πιο πολύ εμείς οι ίδιοι είμαστε παράδειγμα σε μερικούς παρά μιμητές άλλων· και ως προς το όνομα έχει αποκληθεί δημοκρατία, επειδή η εξουσία δεν βρίσκεται στα χέρια των ολιγαρχικών, αλλά του δήμου· ωστόσο όλοι έχουν τα ίδια δικαιώματα απέναντι στους νόμους ως προς τις ιδιωτικές τους διαφορές, για την προσωπική όμως επιβολή, ανάλογα με την ευδοκίμηση του καθενός σε κάποιον τομέα, προτιμάται στα δημόσια αξιώματα όχι πιο πολύ με τη σειρά παρά για την ικανότητά του, ούτε πάλι κάποιος αν είναι φτωχός, εφόσον όμως μπορεί να προσφέρει κάτι καλό στην πολιτεία, εμποδίζεται για την ασημότητα της κοινωνικής του θέσης. Τις σχέσεις μας με την πολιτεία τις διέπει η ελευθερία, και στις καθημερινές μας απασχολήσεις είμαστε απαλλαγμένοι από καχυποψία μεταξύ μας και δεν αγανακτούμε με το γείτονά μας αν κάνει κάτι όπως του αρέσει, ούτε παίρνουμε το ύφος πειραγμένου – πράγμα που φυσικά δεν επιφέρει ποινή, ωστόσο στενοχωρεί. Και ενώ στις ιδιωτικές μας σχέσεις δεν ενοχλούμε ο ένας τον άλλο, στη δημόσια ζωή δεν κάνουμε παρανομίες κυρίως από εσωτερικό σεβασμό, πειθαρχώντας σ' αυτούς που κάθε φορά διοικούν την πόλη και στους νόμους, προπαντός σ' αυτούς που ισχύουν για την προστασία όσων αδικούνται, και σε όσους αν και είναι άγραφοι, προξενούν ωστόσο αναμφισβήτητο αίσθημα ντροπής».

Η Δ Ο Μ Η Τ Ο Υ Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Υ 37

A. Τα θεμελιώδη γνωρίσματα του αθηναϊκού πολιτεύματος

1. Ονομασία πολιτεύματος και αιτιολόγησή της
2. Ισοπολιτεία - αξιοκρατία

B. Η λειτουργία των πολιτών

1. Ελευθερία στις μεταξύ τους σχέσεις
2. Πολιτική ελευθερία με προσήλωση παράλληλα στους νόμους.

χρώμεθα πολιτεία: Με την πρώτη λέξη "χρώμεθα" αναπηδά αμέσως το κυρίαρχο φρόνημα που διαπνέει όλο τον Επιτάφιο. Ο χρόνος του ρήματος και το πρόσωπο (α' πληθυντικό) δείχνουν αποκάλυπτα την προσωπική συμμετοχή, την ενεργητική συμπαράταξη των πολιτών, το αυθεντικό κράτος του δήμου. Ο έπαινος στην πολιτεία = πολίτευμα ήταν καθιερωμένος και στους τυπικούς επιτάφιους. Όμως στο Θουκυδίδη φτάνει να γεμίσει όλο το λόγο. Οι κυριότεροι λόγοι που ωθούν το Θουκυδίδη να εξάρει με περισσότερη έμφαση το πολίτευμα είναι:

- α. Η Αθηναϊκή Δημοκρατία είναι καύχημα της γενιάς του Περικλή
- β. Ο Θουκυδίδης ανήκει στη γενιά του σοφιστικού διαφωτισμού, που πιστεύει στην καθοριστική σημασία του πολιτεύματος και των νόμων. Πίστευε δηλαδή πως η αρετή δεν είναι "φύσει" αγαθό του ανθρώπου, αλλά "νόμω" αγαθό που το καλλιεργούν κατεξοχήν η πολιτεία και οι νόμοι.

Η ανατροφή και η αγωγή του Αθηναϊκού λαού ήταν σύμφωνα με την Αθηναϊκή αντίληψη, έργο του πολιτεύματος και των νόμων. Με σαφήνεια διατυπώνει την αντίληψη αυτή ο Πλάτωνας: "πολιτεία γάρ τροφή ανθρώπων έστί".

ού ζηλούση: που δεν προσπαθεί να μιμηθεί. Οι εγκυρότεροι σχολιαστές δεν παραδέχονται ότι εδώ υπάρχει υπαινιγμός για τη Σπάρτη, που κατά τον Ηρόδοτο (I. 65.4) δανείστηκε πολλά στοιχεία του πολιτεύματός της από την Κρήτη 400 χρόνια πριν. Άλλωστε, και η Σπάρτη καυχόταν ότι δε μιμήθηκε άλλες πόλεις. Ο υπαινιγμός λοιπόν φαίνεται να είναι για τις άλλες ελληνικές πόλεις που ακολουθούσαν τα πολιτικά συστήματα της Αθήνας ή της Σπάρτης. Ιδιαίτερα, το πολίτευμα της Αθήνας το μιμήθηκαν οι ιωνικές πόλεις της Μ. Ασίας, το Άργος, η Ηλεία, οι Συρακούσες της Σικελίας και η Κυρήνη της Β. Αφρικής.

τῶν πέλας: των άλλων, των γειτόνων, των ξένων. Κατά τον Κακριδή οί πέλας είναι οι άνθρωποι που έτυχε να ζουν κοντά μας και δε μας δένει τίποτα μαζί τους.

παράδειγμα ... έτέρους: υπάρχει συντακτική ανακολουθία. Το ομαλότερο θα ήταν: παραδείγματι δέ μάλλον αὐτῆ οὔση τίσιν ἢ μιμουμένη έτέρους - αφού συνδέεται με την προηγούμενη φράση με το δέ. Με την αόριστη αντωνυμία τίσιν εννοεί τους Αργείους, Ηλείους, Συρακοσίους και τις ιωνικές πόλεις της Μ. Ασίας (βλ. παραπάνω). Είναι δύσκολο όμως να υποθέσουμε ότι εδώ υπάρχει υπαινιγμός έστω στη ρωμαϊκή αποστολή στην Αθήνα το 454 π.Χ. για μελέτη των αθηναϊκών νόμων, γιατί η αποστολή αυτή δε φαίνεται να άφησε έντονη ανάμνηση στην αθηναϊκή ιστορία.

- Ο Περικλής υποστηρίζει με υπερηφάνεια ότι το αθηναϊκό πολίτευμα δεν είναι μόνο πρωτότυπο (βλ. σχόλιο αυτοχθονία), αλλά και υπόδειγμα για τους άλλους. Έτσι η Αθήνα υψώνεται σε πρότυπο δημοκρατικών πολιτειακών θεσμών όχι μόνο για τους Έλληνες αλλά και για τους άλλους λαούς.
- Σκοπός του Θουκυδίδη στο σημείο αυτό είναι να εξάρει το πολίτευμα, τη δημοκρατία της Αθήνας, που ήταν το καύχημα της γενιάς του Περικλή, για την πληρότητα και αρτιότητά της. Το αθηναϊκό πολίτευμα είχε καθοριστική, παιδευτική επίδραση στη διαμόρφωση του ιδιαίτερου εκείνου τρόπου που χαρακτήριζε τη σκέψη, το ήθος και τη δράση του Αθηναίου πολίτη. Η άποψη αυτή ανάγει την αρχή της

στο γνωστό κίνημα διαφωτισμού με τους σοφιστές στο β΄ μισό του 5ου αιώνα π.Χ., στο οποίο ανήκε όχι μόνο ο ιστορικός αλλά και ο ίδιος ο Περιλῆς.

καί ὄνομα ... κέκληται: η λέξη "δημοκρατία" που για πρώτη φορά απαντάται στον Ηρόδοτο προσλαμβάνει δύο διαφορετικές έννοιες από τη διπλή σημασία του πρώτου συνθετικού της. Κατά την πρώτη ἤδημος είναι ὅλοι οι ελεύθεροι πολίτες, ενώ κατά τη δεύτερη ἤδημος είναι μόνο οι μεγάλες μάζες των φτωχών. Έτσι, σύμφωνα με την τελευταία σημασία, δημοκρατία θα πει να κυβερνά μόνο το μεγάλο πλήθος των φτωχών και απαίδευτων (ο ὄχλος) με ανάδειξη στα αξιώματα είτε με κλήρο, είτε με εκλογές, είτε με κάποια σειρά, ενώ σύμφωνα με την πρώτη δημοκρατία θα πει να κυβερνά η πλειονότητα (η πλειοψηφία) σε μια πολιτεία που ὅλοι ἔχουν ἴσα πολιτικά δικαιώματα και ἄρα ἴσες πιθανότητες και ευκαιρίες ανάδειξης στα διάφορα αξιώματα.

- Όπως φαίνεται, προσπαθώντας εδώ ο Θουκυδίδης να δώσει τον ορισμό της δημοκρατίας, ἔχει στο νου του ἓνα πολιτειακό σύστημα που με τη διαδικασία της ψήφου ή του κλήρου η εξουσία βρίσκεται στα χέρια της πλειοψηφίας και όχι στα χέρια των ολίγων (ολιγαρχία). Η μεγάλη ἀρετή του πολιτεύματος αυτού είναι να εξασφαλίζει ἀπόλυτη ἰσότητα ὅλων ἔναντι των νόμων, ἀνεξάρτητα από την οικογενειακή, κοινωνική ή οικονομική τους κατάσταση. Είναι η περίφημη ἰσοπολιτεία ή ἰσονομία ή ἰσηγορία: μέτεστι πᾶσι τό ἴσον.

κατά δέ ... εὐδοκιμεῖ / ἀξίωσιν: η λέξη εδώ σημαίνει προσωπική ἀνάδειξη, προσωπική ἐπιβολή. Για την εκλογή του πολίτη στα δημόσια αξιώματα στην Αθήνα του Περικλή εκείνο που βασικά μετρούσε ἦταν το προσωπικό του κύρος και οι ατομικές του ικανότητες.

ἀπό μέρους: η φράση αυτή δημιουργεί προβλήματα στους ερμηνευτές και ἔχει ἀποδοθεί με πολλούς τρόπους: με τη σειρά, με κλήρο, σύμφωνα με την κοινωνική τάξη, σύμφωνα με την πολιτική μερίδα κ.τ.λ. Το πιθανότερο είναι ὅτι η φράση αυτή μάλλον υπαινίσσεται την ἰδιαίτερη κοινωνική τάξη ή μία ορισμένη μερίδα πολιτών, παρά την κατά σειρά ή με διαδοχή ή με κλήρο ἀνάληψη αξιωμάτων.

ἀπ' ἀρετῆς: εδώ η λέξη ἀρετή με την ἔννοια: "ικανότητα", "προσωπική ἀξία". Η ἀπ' ἀρετῆς ἀνάδειξη στα δημόσια αξιώματα ἀποτελεῖ την ἀληθινή ἀξιοκρατία, που ἐμφαντικά προβάλλει εδώ ο Θουκυδίδης ως ἓνα ἀπό τα ουσιαστικότερα στοιχεία της ἀθηναϊκής δημοκρατίας. Την ἀρετή αυτή ὅμως δεν την καθορίζει η καταγωγή ή ο πλούτος, ὅπως συνέβαινε στις ἀριστοκρατίες και ολιγαρχίες ἀλλά η καταξιωμένη και ἀναγνωρισμένη προσωπική ικανότητα.

- Δεν πρέπει να συμφωνήσουμε με εκείνους που διατείνονται ὅτι κάτω από την ἐπιφάνεια της ἰσοπολιτείας λειτουργούσε στην ἀθηναϊκή δημοκρατία ἓνα ἀριστοκρατικό σύστημα ἐξουσίας, οὔτε ἔτισης με εκείνους που υποστηρίζουν ὅτι εδώ ο Θουκυδίδης παίρνει ἓνα εἶδος ἀπολογητικής στάσης ἔναντι των μετέπειτα ἐπικριτῶν της ἀθηναϊκής δημοκρατίας. Ἀντίθετα, πρέπει να δεχτούμε την ἀπόψη ὅτι η ἀπ' ἀρετῆς ἀνάδειξη στα δημόσια αξιώματα - ὅσο και αν υπήρχαν περιπτώσεις "μῆ ἰσότητος ευκαιριῶν" ἀποτελεῖ λαμπρή κατάκτηση ὄχι μόνο της ἀρχαίας Αθήνας ἀλλά και του ἀνθρώπου γενικά ως πολιτικού ὄντος.

έλευθέρως ... ύποψίαν / έλευθέρως: τίθεται εμφατικά στην αρχή της φράσης, γιατί για τον ομιλητή είναι το πιο σημαντικό τόσο στην ιδιωτική όσο και στη δημόσια ζωή. Οι Αθηναίοι «πολιτεύουσιν έλευθέρως» και στη δημόσια και στην ιδιωτική ζωή. Ο έπαινος αυτός για το "κάθ' ήμέραν άδεές καί άνεπιβούλευτον" (Θουκ. ΙΙΙ 37.2) αποτελεί υπαινιγμό όχι μόνο προς τη Σπάρτη αλλά και προς άλλες ελληνικές πόλεις, όπου ο έλεγχος της πολιτείας ήταν πάντοτε αισθητός και στη δημόσια και στην ιδιωτική ζωή.

ού δι' όργης ... προστιθέμενοι: τρία είναι τα επιχειρήματα που προβάλλει ο Περικλής για να υπογραμμίσει την ελευθερία που διέπει τις διαπροσωπικές σχέσεις των πολιτών της Αθήνας:

- α. είναι απαλλαγμένοι από την αμοιβαία καχυποψία στις καθημερινές τους επαφές και απασχολήσεις
- β. δε δυσανασχετεί ο ένας κατά του άλλου, όταν κανείς κάνει κάτι που τον ευχαριστεί
- γ. δεν παίρνουν ύφος που δείχνει ότι είναι πειραγμένοι για τις ενέργειες του άλλου πράγμα βέβαια που δεν επιφέρει καμία τιμωρία, είναι ωστόσο ενοχλητικό και δυσάρεστο. Αυτό το είδος της ειλικρινούς ανεκτικότητας, όσο και αν παρουσιάζεται με εξιδανικευμένο τρόπο από τον Θουκυδίδη, αποκαλύπτει τον πραγματικό χαρακτήρα της αθηναϊκής δημοκρατίας και αποτελεί απαραίτητο πρότυπο κοινωνικής ζωής.

άνεπαχθώς ... ού παρανομοῦμεν: εξαίρεται εδώ ο σεβασμός του πολίτη προς τους νόμους. Η αποφυγή της παρανομίας "διά δέος" δηλαδή από εσωτερική αποδοχή και κατάφαση στους νόμους, υπαγορεύεται όχι από το φόβο της επικείμενης τιμωρίας αλλά από την επιταγή της ηθικής συνείδησης, πράγμα που αποτελεί ουσιαστικό χαρακτηριστικό ακεραιωμένης και αυτόνομης προσωπικότητας.

τῶν αἰεί ... φέρουσιν: τονίζεται ότι η πειθαρχία είναι αποτέλεσμα ελεύθερης προαίρεσης / **έπ' ώφελία**

τῶν άδικουμένων: κατά τον Αριστοτέλη ένα από τα δημοκρατικότερα στοιχεία της νομοθεσίας του Σόλωνα ήταν και το "έξεΐναι τῷ βουλομένῳ τιμωρεΐν ύπέρ τῶν άδικουμένων" / **άγραφοι όντες:** όσοι νόμοι δεν ήταν γραμμένοι σε στήλες ή σε ειδικά ψηφίσματα της εκκλησίας του δήμου, αλλά βαθιά χαραγμένοι στη συνείδηση των πολιτών. Αυτούς τους προαιώνιους, ιερούς, άγραφους νόμους υμνεί ο Σοφοκλής στην Αντιγόνη (450 - 461) και στον Οιδίποδα Τύραννο (863 - 870).

- Φράση - κλειδί στο κεφάλαιο αυτό αποτελεί το «έλευθέρως πολιτεύομεν» που εξηγείται από τα ακόλουθα στοιχεία:
 1. Δεν κυβερνούν οι λίγοι τους πολλούς, ούτε ουσιαστικά οι πολλοί τους λίγους - αφού οι κρατικές θέσεις αναλαμβάνονται κάτ' άξίωσιν. Συνεπώς στη δημοκρατία του Περικλή επιτυγχάνεται ένας τέλειος συγκερασμός γνήσιας δημοκρατίας - αφού όλοι οι πολίτες είναι ίσοι μπροστά στους νόμους και ζουν ελεύθερα - και αληθινής αριστοκρατίας - αφού στα δημόσια αξιώματα προωθούνται όσοι έχουν προσωπική ικανότητα και αξία.
 2. Δεν υφίσταται τυραννική εξουσία της πλειοψηφίας επί της μειοψηφίας, αφού η προσωπική ελευθερία όλων είναι απαραβίαστη.
 3. Η ελευθερία που απολαμβάνουν οι πολίτες δε συνεπάγεται αναρχία, ούτε οδηγεί σε διάλυση της κοινωνίας και του κράτους. Η υπακοή στους νόμους και στους εκάστοτε άρχοντες πηγάζει από εσωτερική επιταγή.

4. Οι άγραφοι νόμοι είναι "έμφυτοι νόμοι" στην ψυχή του κάθε φρόνιμου ανθρώπου και είναι ανεπίτρεπτο και επαίσχυντο να τους παραβιάσει.

Σ Χ Η Μ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Υ

- α. Προσωποποίηση: χρώμεθα πολιτεία ού ζηλούση ...
- β. Άρση και θέση: μή ές όλίγους άλλ' ές πλείονας
- γ. Παρονομασία ή ετυμολογικό σχήμα: άχθηδόνας ... άνεπαχθώς
- δ. Αντίθεση
- ✓ ού ζηλούση ... - παράδειγμα δέ όντες
 - ✓ όνομα μέν ... κέκληται - μέτεστι δέ
 - ✓ κατά μέν τούς νόμους - κατά δέ τήν άξίωσιν
 - ✓ άζημίους μέν - λυπηράς δέ
 - ✓ παράδειγμα ... όντες - ή μιμουμένοι έτέρους
 - ✓ ούκ από μέρους τό πλέον - ή άπ' άρετής.

◆ Στο κεφάλαιο 37 έχουμε μια σειρά από αντιφατικές ιδιότητες, που αποτελούν τα άκρα (υπερβολή ≠ έλλειψη) ενός άξονα, στο κέντρο του οποίου βρίσκεται η μεσότης, με την αρμονική σύνθεση των άκρων. Η σειρά των αντιφατικών ιδιοτήτων έχει ως εξής:

- ▶ δημοκρατία (απόλυτη επικράτηση του δήμου) ≠ ολιγαρχία
- ▶ ισονομία (πᾶσι τό ἴσον) ≠ αξιοκρατία (άπ' άρετής)
- ▶ ελευθερία ≠ δέος
- ▶ προσωπική ευχαρίστηση ≠ υποταγή στους νόμους
- ▶ αξιοκρατία ≠ συμμετοχή των πενήτων.

Οι Αθηναίοι, κατά τον Περικλή, πέτυχαν την άρση των αντιφάσεων και, με την απομάκρυνσή τους από τις ακραίες στάσεις, έφτασαν στη μεσότητα, στο μέτρον, που χαρακτηρίζει τη δημόσια και την ιδιωτική ζωή τους.

Αυτή η σύνθεση εκφράστηκε στην περιοχή της τέχνης κυρίως με τη δημιουργία του Παρθενώνα, όπου έγινε η σύνθεση του δωρικού και του ιωνικού ρυθμού: ενώ η εξωτερική κιονοστοιχία του αποτελείται από δωρικούς κίονες, η εσωτερική αποτελείται από ιωνικούς· κι ενώ η δωρική κιονοστοιχία στηρίζει τη σειρά των τριγλύφων και των μετόπων που βρίσκονται απάνω της, η ιωνική στηρίζει την περίφημη ζωφόρο του ιωνικού ρυθμού.

Α Σ Κ Η Σ Ε Ι Σ

1. Να συνδέσετε τα ρήματα της στήλης Α με τα παράγωγά τους στη στήλη Β.

Α	Β
χρῶμαι	δράμα ευεξία έγκλημα δραστήριος χρήμα
ἔχω	φέρετρο ένοχος χρηστός φαρέτρα
καλῶ	εκκλησία χρήση κλήση φορά
δρῶ	εξής δραστικός χρέος σχεδόν
φέρω	θήκη φόρος

2. Να γράψετε για καθένα από τα παρακάτω ρήματα δύο παράγωγες λέξεις της νέας ελληνικής:

οϊκέω - ῶ		
μέτειμι		
τιμάω - ῶ		
πολιτεύω		
ὀμιλέω - ῶ		

3. Να γράψετε στην αρχαία ελληνική τα αντίθετα των λέξεων που ακολουθούν.

κωλύω	
μάλιστα	
ὠφελία	
πενία	

τό πλέον	
λυπηρός	
αίει	

4. Στη στήλη Β να γράψετε τα ρήματα της αρχαίας ελληνικής από τα οποία παράγονται οι λέξεις της στήλης Α και στη στήλη Γ τη σημασία των ρημάτων αυτών.

A	B	Γ
άχθηδών		
άκρόασις		
αίσχúνη		
έπιτήδευμα		
ήδονή		
ύποψία		
πολιτεία		
άξίωσις		

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 38

Π ρ ο ὐ π ο θ έ σ ε ι ς ε υ ζ ω ί α ς γ ι α τ ο υ ς Α θ η ν α ί ο υ ς

Μ Ε Τ Α Φ Ρ Α Σ Η

«Και πέρ' απ' αυτά, για το πνεύμα μας φροντίσαμε να εξασφαλίσουμε πάρα πολλά μέσα ανάπαυσης από τους κόπους – έχοντας τη συνήθεια να τελούμε αγώνες και γιορτές με θυσίες που καλύπτουν ολόκληρο το χρόνο και απολαμβάνοντας ο καθένας μας καλοσυγυρισμένα νοικοκυριά, που η καθημερινή ευχαρίστησή τους διώχνει μακριά τη λύπη. Και εισάγονται χάρη στη δύναμη της πόλης μας από κάθε μέρος της γης τα πάντα, και συμβαίνει σ' εμάς να απολαμβάνουμε με την ίδια ευκολία τα αγαθά που παράγονται εδώ και εκείνα των άλλων ανθρώπων».

Η Δ Ο Μ Η Τ Ο Υ Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Υ 38

- A.** Η τέρψη των Αθηναίων (ψυχικά αγαθά)
1. από τις εορταστικές εκδηλώσεις
 2. από τα σπιτικά τους
- B.** Η απόλαυση των υλικών αγαθών - εμπόριο
1. εγχώριων
 2. εισαγόμενων.

Ε Ρ Μ Η Ν Ε Υ Τ Ι Κ Α Σ Χ Ο Λ Ι Α

καί μήν καί ... έκπλήσσει: ο σύνδεσμος καί μήν δηλώνει μετάβαση από τη συμπεριφορά του Αθηναίου στο πλαίσιο του πολιτικού - κοινωνικού του βίου σε όσα του χαρίζουν τέρψη και απόλαυση. Η μετάβαση είναι αντιθετική, γιατί όσα ακολουθούν είναι διαφορετικά από τα προηγούμενα. Ωστόσο, το δεύτερο καί παρουσιάζει το περιεχόμενο του κεφαλαίου προσθετικά (μτφρ. και πέρα από αυτά ...)

τῆ γνώμη: γνώμη είναι το πνεύμα, η σκέψη, η διάνοια. Η κλασική ελληνική σκέψη αντιλαμβανόταν τον άνθρωπο σαν όλο, σαν ένα οργανικό σύνολο από σώμα, ψυχή και διάνοια. Δεν ήταν επομένως δυνατόν να περιφρονείται η γνώμη από ανθρώπους που ήθελαν να ονομάζονται ελεύθεροι.

ἀγῶσι: αναφέρεται στις μεγάλες γιορτές Παναθήναια, Διονύσια κ.τ.λ. Στα Μεγάλα ή εν άστει Διονύσια καθώς και στα Μικρά ή κατ' αγρούς Διονύσια τελούνταν και οι δραματικοί αγώνες. Οι Αθηναίοι ήταν φιλέορτοι και τελούσαν σ' όλη τη διάρκεια του έτους πολλές θρησκευτικές γιορτές και αγώνες, σε σημείο που να δέχονται γι' αυτό επικρίσεις. Οι γιορτές είχαν θρησκευτική προέλευση και τελούνταν προς τιμήν

των θεών· γι' αυτό και ο μεγάλος αριθμός τους ερμηνεύτηκε ως έκφραση βαθιάς ευσέβειας. Στο πλαίσιο του θρησκευτικού χαρακτήρα των εορτών τελούνταν θυσίες, διεξάγονταν αγώνες όχι μόνο αθλητικής άμιλλας αλλά και πνευματικών επιδόσεων. Υπενθυμίζουμε και το σχετικό αρχαίο ρητό: "Βίος άνεόρταστος, μακρά όδός άπανδόχευτος" μτφρ.: ζωή χωρίς γιορτές είναι ένας μακρύς δρόμος χωρίς κανένα πανδοχείο (για να ξαποστάσει κανείς).

κατασκευαΐς: αναφέρεται μάλλον στο εσωτερικό του σπιτιού, τη διαρρύθμιση, την επίπλωση και το συγύρισμα, παρά στην εξωτερική εμφάνιση του οικήματος. Στο χώρο της κατοικίας τους οι Αθηναίοι ένιωθαν άνεση και ξεκουράζονταν πραγματικά, γιατί τα σπίτια τους, παρόλο που ήταν κατασκευασμένα από απλά υλικά, τα διέκρινε η καλαισθησία. Εκείνο όμως που δημιουργούσε στον ένοικο τους τα ευχάριστα συναισθήματα της άνεσης και της ξεκούρασης ήταν το ευπρεπές εσωτερικό τους με τα καλοσυγυρισμένα νοικοκυριά, την καλόγουστη διαρρύθμιση, τα απλά σκεύη και τη λιτή επίπλωση.

- Οι μελετητές του Θουκυδίδη απορούν για την παράλειψη του Περικλή να αναφερθεί εδώ και στα δημόσια κτίσματα της Αθήνας, ιδίως στα περίλαμπρα έργα της Ακρόπολης και προπαντός στον Παρθενώνα, που είναι μάλιστα δημιουργήματα εμπνευσμένα από τον ίδιο. Η πιο πιθανή εξήγηση που δίνεται γι' αυτό είναι ότι το χωρίο αυτό παραδόθηκε φθαρμένο, ότι ίσως ξέφυγαν από τους αντιγραφείς κάποιες λέξεις που αναφέρονταν στους ναούς και στα δημόσια οικοδομήματα. Έτσι ο W. Schmid προσπαθώντας να αποκαταστήσει το κείμενο συμπληρώνει: *ιεροΐς δέ [καί] κατασκευαΐς*, ενώ ο J. Steup προτείνει: *ιδίαις δέ [καί δημοσίαις] κατασκευαΐς*, που είναι αναμφίβολα καλύτερη. Υπάρχουν και κάποιες άλλες όμως εκδοχές όπως:

- α. Οι πολιτικοί του αντίπαλοι κατηγορούσαν τον Περικλή ότι είχε σπαταλήσει τα συμμαχικά χρήματα για τη διακόσμηση της πόλης και γι' αυτό δεν ήθελε να τους προκαλέσει με ρητή αναφορά στα δημόσια οικοδομήματα. Εξάλλου, σ' όλο το λόγο ακολουθείται η ίδια τακτική: ο ρήτορας αποφεύγει διακριτικά την υπόμνηση της προσωπικής του συμβολής στο μεγαλείο της πόλης, για να μην επισύρει επικρίσεις και φθόνο.
- β. Με τη λέξη *θυσΐαις* καλύπτονται μετωνυμικά και οι βωμοί, άρα και οι ναοί και τα αγάλματα των θεών.
- γ. Οι ακροατές είναι στραμμένοι προς την Ακρόπολη και τη βλέπουν άρα δε χρειάζεται να γίνει ειδική μνεία
- δ. Τους ναούς οι ξένοι επισκέπτες τους έβλεπαν, ενώ το εσωτερικό των σπιτιών ήταν άγνωστο σ' αυτούς και δεν έπρεπε να τους μείνει μόνο η εντύπωση της εξωτερικής τους όψης που δεν παρουσίαζε τίποτε ιδιαίτερο.
- ε. Πέρα από τις εικασίες αυτές το γεγονός είναι ότι ο ρήτορας ρίχνει το βάρος του στην άνεση που ένιωθαν οι Αθηναίοι μέσα στα σπίτια τους, τα οποία μπορεί βέβαια να ήταν απλά και λιτά, παρείχαν όμως σιγουριά και ξεκούραση στον ένοικό τους.

έπεσέρχεται ... άνθρωπων: οι Αθηναίοι είχαν τη δυνατότητα να απολαμβάνουν πολλά αγαθά και δικά τους και αυτά που εισάγονταν από άλλα μέρη, ικανοποιώντας έτσι με μεγάλη ευκολία τις ανάγκες τους.

Αυτό το πετύχαιναν διά τό μέγεθος τῆς πόλεως όπου με τη λέξη μέγεθος νοείται η οικονομική και εμπορική δύναμη της Αθήνας. Μάλιστα, ακόμη και τώρα, σε εποχή πολέμου, τα εισαγόμενα αγαθά έφταναν από τους δρόμους της θάλασσας με ασφάλεια στην Αθήνα, μέσω των Μακρών Τειχών.

- Στο κεφάλαιο αυτό μερικοί βρίσκουν επιχειρήματα, για να τονίσουν την αθεΐα του Θουκυδίδη. Πράγματι την καθιέρωση των εορτών, των θυσιών και των αγώνων στην Αθήνα θεωρεί ο ρήτορας ως ευκαιρίες για ανάπαυση και ψυχαγωγία και όχι ως αφορμές ενδυνάμωσης της θρησκευτικής πίστης. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ο Θουκυδίδης, επηρεασμένος από τον προχωρημένο στοχασμό της σοφιστικής ήταν - ως μαθητής του Αναξαγόρα - άθεος ήρέμα δηλαδή άθεος χωρίς να φτάνει σε ακραίες θέσεις, όπως χαρακτηριστικά παρατηρεί ο βιογράφος του Μαρκελλίνος. Την ιστορία του, όπως εύστοχα ειπώθηκε από τον Ι. Θ. Κακριδή "την κυβερνάει εκεί μέσα ο άνθρωπος και ο "παράλογος", της τύχης, καμιά θεϊκή δύναμη, όπως στους παλιούς ποιητές ή στον Ηρόδοτο ή και στον Ξενοφώντα ακόμη".
- Όλα όσα αναφέρονται σχετικά με την ποιότητα ζωής των Αθηναίων - γιορτές και αγώνες, απόλαυση των σπιτιών, απόλαυση αγαθών - αποτελούν παράλληλα αρνητικούς υπαινιγμούς για την ιδιωτική ζωή των Σπαρτιατών. Κατά την αντίληψη που επέβαλε η Σπάρτη, έπρεπε να αποφεύγονται οι απολαύσεις και οι πολλές γενικά χαρές της ζωής, γιατί η τρυφή υποσκάπτει την ανδρεία και την πολεμική αρετή του σκληραγωγημένου Σπαρτιάτη και δεν αρμόζει στον αυστηρό και ασκητικό του χαρακτήρα.

TM Η μικρή έκταση του κεφαλαίου εξηγείται από το γεγονός ότι η έννοια τέρψης που κυριαρχεί σ' αυτό δε συνάδει με τον πένθιμο χαρακτήρα της τελετής.

Σ Χ Η Μ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Υ

α. Αντίθεση:

- i. άγῶσι μέν γε καί θυσίαις διετησίους - ιδίαις δέ κατασκευαῖς εὐπρεπέσιν: διακρίνονται οι απολαύσεις σ' εκείνες που απορρέουν από το δημόσιο βίο και σ' αυτές από τον ιδιωτικό.
- ii. τά αὐτοῦ ἀγαθὰ γιγνόμενα - τά τῶν ἄλλων ἀνθρώπων: τονίζεται το πλήθος των καταναλωτικών αγαθών, είτε εγχωρίων είτε εισαγόμενων
- iii. ἐκπλήσσει - έπεσέρχεται: τονίζεται η απαλλαγή από τις λύπες και η παράλληλη απόλαυση των υλικών αγαθών.

β. Συνεκδοχή:

θυσίαις αντί έορταῖς έν αἷς θύομεν: τονίζεται η ουσία των εκδηλώσεων.

- γ. Το ετυμολογικό σχήμα ή παρονομασία και η υπερβολή: έκ πάσης γῆς τά πάντα: τονίζεται το πλήθος των αγαθών που εισάγονταν στην Αθήνα.

Α Σ Κ Η Σ Ε Ι Σ

1. Να γράψετε τα ρήματα της αρχαίας ελληνικής από τα οποία παράγονται οι παρακάτω λέξεις:

θυσία		ανάπαυλα	
απόλαυση		γνώμη	
τέρψη		λυπηρός	

2. Να συνδέσετε τα ρήματα της στήλης Α με τα συνώνυμά τους στη στήλη Β.

A	B
βαίνω	θεωρῶ
νομίζω	κτυπῶ
πλήττω	πορεύομαι
γίγνομαι	ώφελοῦμαι
καρποῦμαι	ὑπάρχω

3. Να γράψετε λέξεις της νέας ελληνικής που παράγονται από τα θέματα των ρημάτων:

γίγνομαι:	γεν-	
	γενε-	
	γενη-	
	γον-	
βαίνω:	βα-	
	βη-	
	βω-	

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 3 9

Δ ι α φ ο ρ έ ς Α θ ή ν α ς - Σ π ά ρ τ η ς σ τ α π ο λ ε μ ι κ ά

Μ Ε Τ Α Φ Ρ Α Σ Η

«Διαφέρουμε όμως από τους αντιπάλους μας και στην πολεμική εκπαίδευση στα εξής: Εμείς δηλαδή και την πόλη μας την έχουμε ανοιχτή σε όλους και ποτέ με απελάσεις των ξένων δεν εμποδίζουμε κάποιον από το να μάθει ή να δει κάτι, που αν δεν το κρύβαμε και το έβλεπε κάποιος από τους εχθρούς θα μπορούσε να ωφεληθεί, γιατί έχουμε εμπιστοσύνη όχι τόσο στις προετοιμασίες και στα τεχνάσματα παρά στην προσωπική μας γενναιοψυχία την ώρα της μάχης· και στο εκπαιδευτικό σύστημα, ενώ εκείνοι με επίπονες ασκήσεις από την παιδική τους ηλικία επιδιώκουν να γίνουν ανδρείοι, εμείς αν και ζούμε άνετα, οδεύουμε με όχι κατώτερο φρόνημα σε κινδύνους το ίδιο μεγάλους. Και να η απόδειξη: γιατί ούτε οι Λακεδαιμόνιοι δεν εκστρατεύουν μόνοι τους εναντίον της χώρας μας αλλά μαζί με όλους τους συμμάχους τους, ενώ εμείς όταν εισβάλλουμε στη χώρα των άλλων, μολονότι πολεμούμε σε ξένη γη, εύκολα τις περισσότερες φορές νικούμε αυτούς που αγωνίζονται για τη σωτηρία της χώρας τους· και ούτε ποτέ ως τώρα κανείς εχθρός δεν αντιμετώπισε τη συνολική δύναμή μας συγκεντρωμένη, γιατί και το ναυτικό ταυτόχρονα φροντίζουμε και σε πολλά μέρη της στεριάς στέλνουμε στρατό από μας τους ίδιους·κι αν κάπου συγκρουστούν με κανένα μικρό μας μέρος αν νικήσουν μερικούς από εμάς, καυχούνται ότι μας έχουν τρέψει σε φυγή όλους, και αν πάλι ηττηθούν, (λένε) πως έχουν νικηθεί από όλους μας μαζί. Και όμως αν ριχνόμαστε πρόθυμοι στον κίνδυνο με άνετη ζωή περισσότερο παρά με επίπονη άσκηση, και με ανδρεία που δεν πηγάζει τόσο από την επιβολή του νόμου όσο από τον τρόπο της ζωής μας, μένει σ' εμάς κέρδος να μην κουραζόμαστε προκαταβολικά για τις δύσκολες στιγμές που είναι να έρθουν, και όταν φτάσουμε σ' αυτές να μη δειχνόμαστε λιγότερο τολμηροί απ' αυτούς που πασχίζουν αδιάκοπα – και γι' αυτά η πόλη μας είναι άξια να τη θαυμάζει κανείς και ακόμη για άλλα».

Η Δ Ο Μ Η Τ Ο Υ Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Υ 3 9

A. Πρώτη αποδεικτέα θέση: διαφέρομεν ... έναντίων

α. πρώτο επιχείρημα: τήν πόλιν ... παρέχομεν - ού ξενηλασίαις άπειργομεν

β. δεύτερο επιχείρημα: έν ταίς παιδείαις ... άσκήσει - ήμεϊς δέ ... διαιτώμενοι

B. Δεύτερη αποδεικτέα θέση: ούδέν ήσσον ... χωροῦμεν

α. πρώτο επιχείρημα: οὔτε γάρ ... κρατοῦμεν

β. δεύτερο επιχείρημα: άθρόα ... ήσσησθαι

γ. τρίτο επιχείρημα: καίτοι ... φαίνεσθαι

ΕΡΜΗΝΕΥΤΙΚΑ ΣΧΟΛΙΑ

διαφέρομεν ... τοῖσδε: στα κεφάλαια 37 και 38 ο Περικλής είχε υπογραμμίσει την υπεροχή της Αθήνας έναντι των άλλων ελληνικών πόλεων, ενώ η διαφορά με τη Σπάρτη αφηνόταν στο επίπεδο των υπαινιγμών. Στο θέμα όμως "τῆς τῶν πολεμικῶν μελέτης" η αντιπαράθεση Αθήνας και Σπάρτης διακηρύσσεται ρητά και απερίφραστα. Μέχρι τώρα οι ενάντιοι κυριαρχούσαν στη σκέψη του ομιλητή· τώρα, με τις πρώτες λέξεις του κεφαλαίου αυτού ξεστομίζονται απροκάλυπτα: η αντίμαχη πόλη με όλο το αδυσώπητο στρατιωτικό της σύστημα αντιπαραβάλλεται με την Αθήνα και το αποτέλεσμα αυτής της αντιπαραβολής θα είναι πολύ εύγλωττο για τους ακροατές του Περικλή. Άλλωστε, η στρατιωτική εκπαίδευση και προετοιμασία που γίνονταν στην Αθήνα για να εκτιμηθεί σωστά, πρέπει να προβληθεί σε αντίθεση και σύγκριση με εκείνη των Λακεδαιμονίων.

τήν τε γάρ ... παρέχομεν: την πόλη μας την αφήνουμε ανοιχτή σε όλους. Η Αθήνα υποδεχόταν όλους εγκάρδια και αρκετές φορές έγινε η δεύτερη πατρίδα φιλοσόφων, ποιητών και καλλιτεχνών που έφταναν εκεί, γιατί ήταν βέβαιοι πως θα εργάζονταν ελεύθερα και ότι θα συναντούσαν ανθρώπους με τις ίδιες ανησυχίες και συναφείς προβληματισμούς, που θα τους καταλάβαιναν και θα τους αναγνώριζαν.

ξενηλασίαις (ξένος + ἐλαύνω): ήταν η απέλαση, η απομάκρυνση των ξένων από τη χώρα. Κατά τον Πλούταρχο η απέλαση των ξένων οφείλονταν στην επιθυμία των Σπαρτιατών να μη διαβρωθούν τα ήθη τους από κακές επιδράσεις των ξένων. Προφανώς, ο θεσμός της ξενηλασίας ερμηνεύεται διαφορετικά από τον Περικλή: οι Σπαρτιάτες φοβούνται μήπως οι ξένοι δουν από κοντά τις πολεμικές μεθόδους τους (απάτες, παρασκευές) και έτσι αποδυναμώσουν το αξιόμαχο του στρατού τους.

πιστεύοντες ... εὐψύχῳ: με το παρασκευαῖς εννοείται η αδιάκοπη προετοιμασία και άσκηση των Σπαρτιατών στην πολεμική τέχνη, ενώ με το ἀπάταις εννοείται η στρατιωτική άσκηση της κρυπτείας που είχε σκοπό την εξαπάτηση και τον αιφνιδιασμό του αντιπάλου. Οι συνεχείς και εξοντωτικές προετοιμασίες, η επίπονη άσκηση στα τεχνάσματα και στρατηγήματα εξαπάτησης του εχθρού και οι ξενηλασίες δίνουν τη ζοφερή εικόνα της σκληρής σπαρτιατικής ζωής. Σ' αυτό το είδος πολεμικής αρετής αντιπαραθέτει με υπερηφάνεια ο Περικλής το εὐψυχον δηλαδή την ευψυχία των Αθηναίων στην ώρα της δράσης, το υψηλό αγωνιστικό και μαχητικό τους φρόνημα την κρίσιμη στιγμή της μάχης. Αξιοσημείωτο το χιαστό σχήμα όπου τονίζονται τα δύο ακρινά μέλη που αναφέρονται θετικά στους τρόπους των Αθηναίων:

τήν πόλη μας αφήνουμε	ποτέ δεν εμποδίζουμε
ανοιχτή σε όλους ...	κανένα ...
έχουμε εμπιστοσύνη όχι	παρά στην ευψυχία μας
τόσο στις προετοιμασίες ...	την ώρα της μάχης ...

καί έν ... μετέρχονται: ένα άλλο στοιχείο που διακρίνει την "πολεμική μελέτη" του Αθηναίου από του Σπαρτιάτη είναι αί παιδεΐαι δηλαδή τα διάφορα μέσα ανατροφής και αγωγής των νέων, οι τρόποι που εκπαιδεύονται οι νέοι για να προετοιμαστούν για τον πόλεμο. Κι όλα αυτά πάντα σε συνάρτηση με το γεγονός ότι η Αθήνα ήταν πάντα ανοιχτή σε όλους.

ήμεϊς δέ χωροῦμεν: η αντίθεση ως προς την πολεμική εκπαίδευση στις δύο πολιτείες είναι διαμετρική: στη Σπάρτη συνεχής μόχθος και άσκηση, στην Αθήνα άνετη και ελεύθερη ζωή. Ωστόσο, η άνετη διαβίωση στην Αθήνα δεν κάνει τους πολίτες λιγότερο γενναίους από τους Σπαρτιάτες. Κι εδώ ακριβώς εντοπίζεται η ανωτερότητα του αθηναϊκού τρόπου ζωής: στη Σπάρτη ζούσαν μόνο και μόνο για να νικήσουν σ' ένα ενδεχόμενο πόλεμο, ενώ στην Αθήνα ζούσαν τη ζωή με πληρότητα και όταν ερχόταν η ώρα του πολέμου δε διέθεταν λιγότερη ψυχική δύναμη και σθένος από τους αντιπάλους τους, εξαιτίας ακριβώς αυτής της πληρότητας.

ίσοπαλεῖς κινδύνους: κίνδυνος τέτοιος που οι δυνάμεις μας είναι αρκετά ικανές ν' αντιμετωπίσουν (Gomme). Το ίσοπαλεῖς (ἴσος + πάλη ή πέλομαι) από άλλους ερμηνευτές ως: "ισοδύναμοι μ' εκείνους που αντιμετωπίζουν κατά κανόνα οι Λακεδαιμόνιοι" και από άλλους ως: "ίσοι και όχι ανώτεροι από τις δυνάμεις μας". Μερικοί μετατρέπουν τον επιθετικό προσδιορισμό σε κατηγορηματικό και τοποθετούν το ίσοπαλεῖς μετά το κινδύνους - πράγμα ωστόσο που φαίνεται περιττό. Σωστή η παρατήρηση της J. de Romilly ότι το ίσοπαλεῖς πιο ομαλά θα προσδιόριζε μια λέξη σαν τη "δυνάμεις" ή "πολεμίους".

οὔτε γάρ Λακεδαιμόνιοι ... κρατοῦμεν: στη ρύμη του λόγου του ο Περικλής παρασύρεται σ' ένα αλαζονικό ισχυρισμό: οι Λακεδαιμόνιοι εκστρατεύουν μόνο, ενώ οι Αθηναίοι επέρχονται, πολεμούν και νικούν! Οπωσδήποτε η προσθήκη "τά πλείω" μετράζει κάπως τον υπεροπτικό τόνο της φράσης. Αξιοσημείωτη εδώ η ρητορική δύναμη του ομιλητή: προβάλλοντας το γεγονός ότι οι Λακεδαιμόνιοι δεν εκστρατεύουν μόνοι τους και αποσιωπώντας συνάμα τα αποτελέσματα των εκστρατειών τους κατορθώνει να υποβαθμίσει τη μαχητική τους ικανότητα και το πολεμικό τους φρόνημα. Αντίθετα, προβάλλοντας το γεγονός ότι οι Αθηναίοι επέρχονται μόνοι τους και υποδηλώνοντας τη θετική έκβαση των πολεμικών τους επιχειρήσεων επιτυγχάνει να εξάρει την πολεμική τους αρετή. Ως προς το επιχείρημα όμως της "εισβολής και του πολέμου σε ξένη χώρα" που παρουσιάζει ο ρήτορας θα μπορούσαμε απλά να διερωτηθούμε μαζί με τον Ι. Θ. Κακριδή "μήπως οι Λακεδαιμόνιοι όταν εκστράτευαν στην Αττική δεν πολεμούσαν σε ξένη χώρα αυτούς που υπερασπίζονταν την ίδια τους την πατρίδα;"

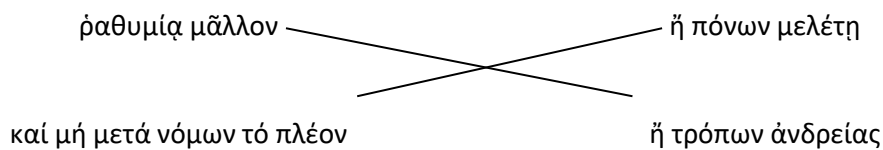
ἀθρόα τε ... επίπεμψιν: Άλλη μια απόδειξη της πολεμικής αρετής της γενιάς του αγορητή είναι το επιχείρημα ότι ποτέ ως τώρα δεν αναμετρήθηκε κανένας εχθρός με συγκεντρωμένη όλη τη στρατιωτική δύναμη της Αθήνας για δύο βασικούς λόγους: για τη ναυτική υπεροχή της, που ήταν το καύχημα των Αθηναίων και για τις πολυάριθμες αποστολές πεζικών τμημάτων σε διάφορα μέρη της ηγεμονίας τους. Ο Περικλής ενίσχυσε σημαντικά το αθηναϊκό ναυτικό αυξάνοντας την ισχύ του κατά 50% αλλά και το βαρύ πεζικό που επανδρωνόταν από πολίτες της εύπορης και της μεσαίας τάξης.

ἦν δέ που ... ἡσσησθαι: αξιοσημείωτη είναι εδώ η έμφαση που προσδίδεται στην αντίθεση της φράσης με την αντιστοιχία των μετοχών κρατήσαντες - νικηθέντες και των απαρεμφάτων ἀπεῶσθαι - ἡσσησθαι. Το

επιχείρημα του Περικλή είναι το εξής: οι Λακεδαιμόνιοι σε περίπτωση κάποιας νίκης τους εναντίον ενός τμήματος του στρατού μας επαίρονται ότι νίκησαν ολόκληρο τον αθηναϊκό στρατό, ενώ σε περίπτωση κάποιας ήττας τους διατείνονται ότι νικήθηκαν από όλο το στρατό. Όσο και αν το επιχείρημα αυτό θεωρηθεί ως ένα είδος ρητορικής ειρωνείας προς τους αντιπάλους, δε χάνει εντούτοις το στόχο του: καταφέρνει να μειώσει τη σημασία των νικών της Σπάρτης και να εξάρει τη σημασία των ηττών της, ενώ αντίθετα επιτυγχάνει το αντίστροφο για την Αθήνα.

καίτοι εἰ ῥαθυμία ... κινδυνεύειν: η αντίθεση εδώ δε γίνεται με τα προηγούμενα αλλά με τα επόμενα.

ἐθέλομεν: αντικρίζουμε τον κίνδυνο με γενναιότητα γιατί το θέλουμε και όχι γιατί το προστάζουν οι νόμοι. Το ἐθέλομεν κινδυνεύειν αντιστοιχεί στο ἐπί τούς κινδύνους χωροῦμεν και φανερώνει ότι διαφορετική παιδεία και τρόπος ζωής έχει σ' αυτούς το ίδιο αποτέλεσμα. Αξιοσημείωτος ο διπλός συνδυασμός θετικής και αρνητικής έκφρασης με τα μέλη σε χιαστό:

περιγίνεται ... φαίνεσθαι: εδώ υπογραμμίζονται δύο βασικά σημεία υπεροχής των Αθηναίων:

- α. οι Αθηναίοι δεν καταπονούνται προκαταβολικά για τα μελλοντικά δεινά και
 - β. όταν βρεθούν αντιμέτωποι με αυτά δε δείχνονται καθόλου πιο άτολμοι από τους Σπαρτιάτες που μοχθούν όλη τους τη ζωή γι' αυτό.
- Βέβαια μια τέτοια σύγκριση στον στρατιωτικό τομέα είναι δύσκολη υπόθεση, ιδίως μέσα σ' ένα επιτάφιο λόγο και σε τόσο κρίσιμες στιγμές. Όσο όμως και αν η αξιοπιστία του ρήτορα κινδυνεύει, η σύγκριση είναι απόλυτα θετική και επιβεβλημένη για τους εξής λόγους:
 1. Ο Περικλής είχε χρέος να κρατήσει ακμαίο το φρόνημα των συμπολιτών του
 2. Έπρεπε να καλλιεργήσει στην ψυχή τους την ελπίδα για την επίτευξη της τελικής νίκης
 3. Την εποχή εκείνη αρχίζει να καλλιεργείται ένα αντιπολεμικό πνεύμα, πράγμα που έπρεπε να αποτραπεί, γιατί κατά κανόνα οδηγεί σε ηττοπάθεια και
 4. Στην περίπτωση του επιταφίου λόγου η προβολή του αξιόμαχου και αθηναϊκού στρατού ήταν κάτι εύλογο και φυσικό.

καί ἔν τε ... ἄλλοις: με αυτή την τελευταία φράση του ο ρήτορας ανακεφαλαιώνει όσα είπε (τούτοις = πολίτευμα, πνευματικές χαρές, υλικές απολαύσεις, άνετη ζωή, υπεροχή στα πολεμικά) αλλά ταυτόχρονα προετοιμάζει το ακροατήριο για όσα πρόκειται να εκθέσει στο επόμενο κεφάλαιο (έν ἄλλοις).

- Στο κεφάλαιο 39 ο Περικλής κατορθώνει να παρουσιάσει τη βασική αντίθεση Αθήνας - Σπάρτης με τρόπο απaráμιλλο. Από τη μία οι Λακεδαιμόνιοι που ανατρέφονται και εκπαιδεύονται σκληρά και απάνθρωπα από την παιδική τους ηλικία, πάντα με το φόβο κάποιας επιβουλής κατά της πατρίδας τους που τους αναγκάζει σε μια τραχιά και δύσκολη ζωή, που την κάνει πιο ζοφερή το σκυθρωπό πρόσωπο της πόλης με ξενηλασίες και αφόρητες υποψίες. Από την άλλη η Αθήνα που στηρίζει τη δύναμη της στην ευψυχία των πολιτών της, αυτών που ανατράφηκαν με τρόπο ελεύθερο και άνετο,

χωρίς να σπαταλήσουν τη ζωή τους εν ονόματι κάποιου μελλοντικού κινδύνου. Οι πολίτες ωστόσο της Αθήνας που μεγάλωσαν με υλικές και πνευματικές απολαύσεις θα αντλήσουν από μέσα τους εκείνη τη δύναμη που θα χρειαστεί, όταν φτάσει η κρίσιμη ώρα.

Σ Χ Η Μ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Υ

α. Αντίθεση

- ✓ ού ταῖς παρασκευαῖς τό πλέον καί ἀπάταις - ἢ τῷ ... εὐψύχῳ.
- ✓ οἱ μέν ἐπιπόνῳ ἀσκήσει - ἡμεῖς δέ ἀνειμένως διαιτώμενοι
- ✓ οὔτε καθ' ἑαυτοῦς ... - μέθ' ἀπάντων δέ ...
- ✓ Λακεδαιμόνιοι μέθ' ἀπάντων - (ἡμεῖς) αὐτοί ...
- ✓ ἐν τῇ ἀλλοτρίᾳ μαχόμενοι - τοὺς περὶ τῶν οἰκείων ἀμυνομένους
- ✓ μορίῳ τινί ... - πάντας ... ὑφ' ἀπάντων
- ✓ κρατήσαντες - νικηθέντες
- ✓ ἀπεῶσθαι - ἡσσησθαι
- ✓ ῥαθυμία μᾶλλον - ἢ πόνων μελέτη
- ✓ μή μετὰ νόμων τό πλέον - ἢ τρόπων ἀνδρείας

β. Εκ παραλλήλου

- ✓ κοινήν παρέχομεν - καί οὐκ ἔστιν ὄτε ἀπείργομεν
- ✓ οὔτε καθ' ἑαυτοῦς ... - μέθ' ἀπάντων δέ

γ. Ἄρση και θέση

- ✓ ού ταῖς παρασκευαῖς τό πλέον καί ἀπάταις ἢ τῷ ... εὐψύχῳ

δ. Λιτότητα

- ✓ οὐδέν ἤσσον
- ✓ μή ἀτολμοτέρους
- ✓ οὐ χαλεπῶς

ε. Παρήχηση των συμφώνων - μ - και - ν - στη φράση:

πόνων μελέτη καί μή μετὰ νόμων

στ. Το ζεύγμα

- ✓ πάντας αὐχοῦσιν ἀπεῶσθαι - ὑφ' ἀπάντων (φασίν) ἡσσησθαι

Α Σ Κ Η Σ Ε Ι Σ

1. Να γράψετε στην αρχαία ελληνική τα αντίθετα των παρακάτω λέξεων.

έναντιος	
κοινός	
ἀπείργω	
ἥσσον	
ἄπας	
χαλεπῶς	
ἀλλότριος	
ἠττώμαι	
ἀνδρεία	
μοχθῶ	

2. *ξενηλασίαις, ἐπίπεμψιν*: Να γράψετε τα ρήματα από τα οποία παράγεται το β' συνθετικό των λέξεων.

3. α. Για κάθε λέξη της στήλης Α να γράψετε αντίστοιχα στη στήλη Β το ετυμολογικώς συγγενές ρήμα.

β. Στη στήλη Γ να γράψετε τη σημασία κάθε ρήματος της στήλης Β.

Α	Β	Γ
έναντιος		
θέαμα		
ἐπίπονος		
ἄθρόος		
ἐπίπεμψις		
ῥαθυμία		
ἀλγεινός		
ἄξιος		
μελέτη		
παρασκευή		
ἀπάτη		
ἐπιμέλεια		

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 4 0

Ο χαρακτήρας των Αθηναίων

Μ Ε Τ Α Φ Ρ Α Σ Η

«Αγαπούμε το ωραίο με απλότητα και καλλιεργούμε το πνεύμα μας χωρίς μαλθακότητα και τον πλούτο τον χρησιμοποιούμε πιο πολύ για να έχουμε τη δυνατότητα για κάποιο έργο παρά για κομπορρημοσύνη, και δεν είναι ντροπή να παραδέχεται κανείς τη φτώχεια του, αντίθετα το να μην προσπαθεί να ξεφύγει απ' αυτήν με την εργασία του είναι ντροπή μεγαλύτερη. Και συμβαίνει εμείς οι ίδιοι να φροντίζουμε και για τις ιδιωτικές μας υποθέσεις και συνάμα για τις δημόσιες και ενώ ο καθένας μας καταγίνεται με διαφορετική απασχόληση, (συμβαίνει) να είμαστε ικανοποιητικά ενημερωμένοι για τα πολιτικά· γιατί μόνο εμείς αυτόν που δεν συμμετέχει καθόλου σ' αυτά τον θεωρούμε πολίτη όχι φιλήσυχο αλλά άχρηστο, και οι ίδιοι είτε διατυπώνουμε ορθές σκέψεις είτε συλλογίζομαστε σωστά για τις υποθέσεις της πολιτείας, γιατί δεν νομίζουμε ότι τα λόγια βλάπτουν τα έργα, αλλά ότι είναι περισσότερο επιζήμιο να μη διαφωτιστούμε προηγουμένως με τη συζήτηση, πριν προβούμε σε ενέργειες για όσα πρέπει (να γίνουν). Γιατί μας διακρίνει πράγματι και αυτό εδώ το ξεχωριστό, ώστε και να τολμούμε μάλιστα εμείς οι ίδιοι και να υπολογίζουμε με ακρίβεια τις συνέπειες αυτών που θα επιχειρήσουμε· ενώ αντίθετα η άγνοια φέρνει στους άλλους αλόγιστο θάρρος, η επίγνωση ωστόσο φέρνει δισταγμό. Και στο φρόνημα δίκαια μπορούν να θεωρηθούν πολύ δυνατοί εκείνοι που γνωρίζουν σαφέστατα και τους κινδύνους του πολέμου και τις απολαύσεις της ειρήνης, και όμως γι' αυτά δεν προσπαθούν ν' αποφύγουν τους κινδύνους. Και στα ζητήματα της ευεργετικής διάθεσης είμαστε αντίθετοι με τους πολλούς· γιατί αποχτούμε τους φίλους μας όχι με το να ευεργετούμαστε αλλά με το να ευεργετούμε. Και ο ευεργέτης είναι πιο σταθερός, εφόσον επιδιώκει να παραμείνει η ευγνωμοσύνη του ευεργετημένου με τη συμπάθεια που δείχνει σ' αυτόν· αντίθετα ο ευεργετημένος είναι πιο απρόθυμος, επειδή ξέρει ότι θ' ανταποδώσει την ευεργεσία όχι για να του χρωστούν ευγνωμοσύνη αλλά για εξόφληση χρέους. Και μόνοι εμείς βοηθούμε άφοβα κάποιον όχι τόσο από συμφεροντολογικό υπολογισμό όσο από φιλελεύθερο φρόνημα».

Η Δ Ο Μ Η Τ Ο Υ Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Υ 4 0

- A.** Η στάση των Αθηναίων απέναντι σε πνευματικά ζητήματα και σε θέματα του πρακτικού βίου
- α.** ενασχόληση με το ωραίο και τις θεωρητικές - πνευματικές αναζητήσεις
 - β.** οι θέσεις τους ως προς τον πλούτο, τη φτώχεια, την εργασία.
- B.** Ξεχωριστά γνωρίσματα του πολιτικού βίου (ενημέρωση για τα πολιτικά ζητήματα - σύζευξη λόγων - έργων).

Γ. Ο ξεχωριστός τρόπος αντιμετώπισης των πολεμικών κινδύνων (συνδυασμός σκέψης και τόλμης).

Δ. Οι φιλικοί δεσμοί των Αθηναίων με τους άλλους λαούς (ο ξεχωριστός τρόπος απόκτησης φίλων, η ανιδιοτελής προσφορά ευεργεσιών και το κίνητρο αυτής της προσφοράς).

Ε Ρ Μ Η Ν Ε Υ Τ Ι Κ Α Σ Χ Ο Λ Ι Α

φιλοκαλοῦμεν ... μαλακίας: το ρήμα "φιλοκαλοῦμεν" το απαντάμε εδώ για πρώτη φορά και σημαίνει αγαπάμε το ωραίο, είμαστε εραστές του καλού. Αναφέρεται γενικά στο καλό γούστο των αθηναίων, στην καλαισθησία τους όπως εκδηλώνεται κυρίως στα νοικοκυριά τους, στο ντύσιμό τους κ.τ.λ. και όχι στα έργα τέχνης με τα οποία ο Περικλής είχε κοσμήσει την Αθήνα. Το ρήμα "φιλοσοφοῦμεν" που πρώτη φορά απαντάται στον Ηρόδοτο Ι. 30 σημαίνει αγαπάμε τη σοφία, τη γνώση, τη θεωρία - καταγινόμαστε σε πνευματικές ενασχολήσεις - καλλιεργούμε τα γράμματα και τις επιστήμες κ.τ.λ. Τα ρήματα συνοδεύονται από εμπρόθετους προσδιορισμούς: μετ' εὐτελείας ... ἄνευ μαλακίας. Η λέξη εὐτέλεια σημαίνει λιτότητα, απλότητα, αποφυγή σπατάλης, ενώ η λέξη μαλακία σημαίνει νωθρότητα, μαλθακότητα, έλλειψη ανδρισμού. Τα μέλη της φράσης συνδέονται πολλαπλά μεταξύ τους: αντίθεση ανάμεσα στα ισοσύλλαβα και ομοιόπτωτα ονόματα (εὐτελείας - μαλακίας) - συνήχηση - παρονομασία.

- Ο Περικλής τονίζει εδώ ότι η αγάπη των συμπολιτών του για το ωραίο δεν τους οδηγεί σε σπατάλη και δαπανηρή πολυτέλεια. Αντίθετα ικανοποιούν την έφεσή τους αυτή με λιτότητα και απλότητα, όπως πράγματι έχει εκφραστεί η αττική τέχνη. Εξάλλου, η αγάπη τους για τα γράμματα και τις επιστήμες δεν έχει επίπτωση στη συμμετοχή τους στην πρακτική ζωή με αποτέλεσμα να καταντούν νωθοί ή μαλθακοί. Η αισθητική απόλαυση και η ομορφιά για τους Αθηναίους ήταν αξίες θετικές στη ζωή τους τις οποίες υλοποιούσαν με κομψά και χαριτωμένα, απλά όμως και λιτά ταυτόχρονα έργα. Η πνευματική επίσης καλλιέργεια και οι θεωρητικές ενασχολήσεις τους δεν αποδυνάμωναν την ενεργητικότητά τους και δε μείωναν την ανδρεία τους. Ισορροπία και μέτρο σ' όλες τις εκδηλώσεις και δραστηριότητες της ζωής.

πλούτω τε ... χρώμεθα: στη φράση υπάρχει αντίθεση, ισοσυλλαβία, συνήχηση και ομοιόπτωτο. Για τους αθηναίους η απόκτηση πλούτου και ευμάρειας αποτελεί πρόκληση για κινητοποίηση των δημιουργικών τους δυνάμεων και επίτευξη έργων και όχι αφορμή για κούφια κομπορρημοσύνη.

καί τό πένεσθαι ... αἴσχιον: στο κώλο αυτό - εκτός από την εύστοχη τοποθέτηση των ομότιμων μελών, το ρυθμό του λόγου, τη χιαστή αντιστοιχία των καταφατικών και αρνητικών φραστικών στοιχείων, δεσπόζει μια πολλαπλή αντίθεση ανάμεσα στο θεωρητικό και πρακτικό βίο, ανάμεσα στον πλούτο και τη φτώχεια και κυρίως ανάμεσα στο έργο και στο λόγο. Απορία δημιουργεί ωστόσο αυτή η φράση, γιατί είναι κάπως παράξενο κάτι που δεν αποτελεί ντροπή, στη συνέχεια του λόγου ν' αποτελεί ντροπή μεγαλύτερη. Η αντίφαση αυτή όμως είναι φαινομενική, γιατί το αἴσχιον δεν αναφέρεται στο πένεσθαι αλλά στο μή διαφεύγειν ἔργω όπου ο νους του ρήτορα είναι συγκεντρωμένος.

ἔνι τε ... γνῶναι: και στη φράση αυτή εγκωμιάζεται η έλλειψη μονομέρειας και μονολιθικότητας στη ζωή του Αθηναίου, ο οποίος είχε τη δυνατότητα να επιμερίζει σωστά και σύμμετρα το ενδιαφέρον και τη δράση του τόσο στις ιδιωτικές όσο και στις δημόσιες υποθέσεις. Αυτός ο αρμονικός συνδυασμός αποτελεί ένα ακόμη ιδιαίτερο χαρακτηριστικό που διακρίνει τους Αθηναίους από τους Σπαρτιάτες.

μόνοι γάρ ... νομίζομεν: απαραίτητη προϋπόθεση για να θεωρηθεί κανείς συνειδητός και υπεύθυνος πολίτης στη δημοκρατία της Αθήνας ήταν η ενεργός συμμετοχή στα κοινά. Η πολιτική αδιαφορία και αδράνεια ήταν ανεπίτρεπτη για τον Αθηναίο, που σε μια τέτοια περίπτωση δεν έπρεπε να θεωρηθεί μόνο φιλήσυχος αλλά άχρηστος πολίτης. Από την εποχή ήδη του Σόλωνα εκείνος που προτιμούσε την "απραγμοσύνη", την ουδετερότητα, έχανε τα πολιτικά του δικαιώματα: "ἄτιμον εἶναι τὸν ἐν στάσει μηδετέρας μερίδος γενόμενον" Πλούταρχος Σόλων, 20. Άλλωστε, μόνο η πολιτική ενεργοποίηση του ατόμου και η αδιάκοπη επαγρύπνησή του για τα κοινά αποτελεί όχι μόνο βασική προϋπόθεση σταθερότητας και εμπέδωσης της δημοκρατίας αλλά και απαραίτητο στοιχείο για την ακεραίωση του ατόμου, την πνευματική και ηθική του ωρίμανση. Η διαρκής λοιπόν ενασχόληση των Αθηναίων με τα πολιτικά δε μεταφράζεται σε πολυπραγμοσύνη, όπως συνήθιζαν να τους κατηγορούν οι Σπαρτιάτες και μερικοί άλλοι Έλληνες, αλλά πρόκειται για μια αυτονόητη θεμελιώδη υποχρέωση που αποτελεί ύψιστη αρετή. Αυτό ήταν άλλωστε και η πεμπτουσία του ανθρώπου - πολίτη όπως είχε διαμορφωθεί στην κλασσική Ελλάδα.

καί οι αὐτοί ... ἐλθεῖν: η λέξη αὐτοί (παράθεση στο ενν. ἡμεῖς) αναφέρεται σε όλους τους πολίτες της Αθήνας σε έμμεση αντίθεση με ό,τι γίνεται στη Σπάρτη ή σε άλλες ελληνικές πόλεις που τις αποφάσεις έπαιρναν οι λίγοι. Στην εκκλησία του δήμου οι Αθηναίοι εξέταζαν τα υπέρ και τα κατά ενός προβλήματος και ύστερα από εξονυχιστική συζήτηση διαμόρφωναν τη σωστή αντίληψη και έπαιρναν την ενδεδειγμένη απόφαση. Αντίθετα, στη Σπάρτη χρησιμοποιούσαν αρχέγονες μορφές έγκρισης ή απόρριψης, δηλαδή διά βοής, πάνω σε μια πρόταση της γερουσίας. Το λόγο αντίθετα τον περιφρονούσαν και υποστήριζαν ότι τα λόγια οδηγούν στη φθορά των θεσμών και των πολιτειών. Με τη διπλή αντίθεση λόγου - έργου "λόγους - ἔργοις, λόγῳ - ἔργῳ" παρουσιάζει ο Περικλής δύο στοιχεία που φαίνονται ασυμβίβαστα στους Σπαρτιάτες και ίσως σε άλλους Έλληνες. Ό,τι όμως γι' αυτούς είναι αντιφατικό, για τους Αθηναίους γίνεται γόνιμος συγκερασμός και τέλεια εναρμόνιση. Αναβιώνει έτσι η ομηρική αντίληψη ότι ο αληθινός άντρας πρέπει να είναι: "μύθων ρήτηρ καί ἔργων πρηκτήρ" Ιλιάδα Ι. 443. Αξιοσημείωτο είναι ότι ο Περικλής εδώ εναρμονίζει με απαράμιλλο τρόπο τον ενδιάθετο λόγο, την κρίση, τη λογική (πβ. κρίνομεν - ένθυμούμεθα) με τον προφορικό λόγο, την έκφραση με παρρησία και ισηγορία των σκέψεων και απόψεων και την πρόκληση διαλόγου. Ο διάλογος ως λόγος και αντίλογος αποτελεί μια από τις σημαντικότερες κατακτήσεις του Έλληνα - πολίτη, γιατί αποτελεί το κυριότερο μέσο όχι μόνο της αξιοποίησης της σκέψης και της δράσης, αλλά και της εδραίωσης της πολιτικής ελευθερίας. Ο ελεύθερος διάλογος αποτελεί το χαρακτηριστικό γνώρισμα της δημοκρατίας, γιατί εγγυάται την πιο έγκυρη ενημέρωση και διαφώτιση του πολίτη πάνω στα θέματα που άμεσα τον ενδιαφέρουν και τον απασχολούν. Η αντίθεση και εδώ ως προς το πολιτικό σύστημα της Σπάρτης που περιόριζε το λόγο είναι εμφανής. Αν όμως στις προθέσεις του Περικλή ήταν και

η ενθάρρυνση των συμπολιτών του να εκμεταλλευτούν δημιουργικά το προνόμιο της ελεύθερης έκφρασης, δεν είναι βέβαιο.

διαφερόντως ... έκλογίζεσθαι: υπογραμμίζεται εδώ η απaráμιλλη ικανότητα των Αθηναίων να συνδυάζουν τόλμη και σκέψη, γενναιότητα και λογισμό. Η ενημέρωση και η επίγνωση της πραγματικότητας δεν τους προξενεί δειλία και φόβο αλλά αντίθετα ακονίζει τη ρώμη της ψυχής και χαλυβδώνει το αγωνιστικό τους φρόνημα.

ὁ τοῖς ἄλλοις ... φέρει: η άγνοια σε άλλους προξενεί αλόγιστη τόλμη (πβ. Αριστ. Ηθικά Νικομάχεια III 1115b, 17 - 28), ενώ η συνείδηση του κινδύνου δειλία. Στους Αθηναίους αντίθετα, ο λογισμός, η σκέψη, η εκ των προτέρων αναμέτρηση των συνεπειών, εμπνέει ανώτερης ποιότητας ηρωισμό, εφόσον ο κίνδυνος ή η θυσία ακόμη παρουσιάζονται ως καρπός λελογισμένης αξιολόγησης αγαθών και προσωπικής επιλογής.

κράτιστοι ... κινδύνων: η υπεροχή του Αθηναίου βρίσκεται όχι μόνο στο ότι γνωρίζει τα "δεινά" και τα "ηδέα" σαφέστατα, ούτε μόνο στο ότι δεν απομακρύνεται από τους κινδύνους, αλλά στο συνδυασμό της γνώσης και της δράσης. Η φράση αυτή αποτελεί πράγματι ορισμό της αληθινής ανδρείας σε αντίθεση με την "άπό θράσους". Κατά τον ορισμό αυτό οι Αθηναίοι παρουσιάζονται να ενσαρκώνουν τον αληθινό ανθρώπινο ηρωισμό, αυτόν που αποτελεί εναρμόνιση λογισμού και ανδρείας, σκέψης και τόλμης, ακριβούς υπολογισμού των συνεπειών και υψηλού μαχητικού φρονήματος. Ο λογισμός παρέχει στον πολίτη της Αθήνας σαφή γνώση των δεινών που συνεπάγεται ή ενδέχεται να επιφέρει ο συγκεκριμένος πολεμικός αγώνας, αλλά ταυτόχρονα και των ηδέων που διασφαλίζει η αποφυγή ή η αποχή απ' αυτόν, χωρίς ωστόσο να του μειώνει την ψυχική ρώμη και μαχητικότητα. Έτσι για τον Περικλή η ανδρεία των συμπολιτών του δεν προκύπτει από απερίσκεπτο πολεμικό μένος αλλά από βαθιά συνείδηση και γνώση των περιστάσεων και έλλογη αξιολόγηση μιας κατάστασης, πράγματα όμως που απαιτούν ώριμη και υπεύθυνη προσωπικότητα με ελεύθερο φρόνημα και ανώτερο ήθος.

καί τά ἐς ἀρετήν ... τοὺς φίλους: η άποψη του ρήτορα στη φράση αυτή είναι ότι οι Αθηναίοι προσφέρουν απλόχερα την αγαθοποιό και ευεργετική δράση τους στην Ελλάδα, παρέχοντας βοήθεια σε όσους την έχουν ανάγκη, χωρίς υπολογισμό και ιδιοτέλεια, οδηγημένοι μόνο από τα αισθήματα του αλτρουισμού και της φιλανθρωπίας και ακόμη της βαθύτερης ηθικής τους φύσης. Πράγματι η ιστορία της Αθήνας από τα μυθικά χρόνια ως την εποχή του Περικλή ήταν γεμάτη από πράξεις ευεργετικής διάθεσης προς τους άλλους. Αλλά και στο πρόσφατο παρελθόν οι Αθηναίοι είχαν στείλει βοήθεια ακόμη και στην ίδια τη Σπάρτη το 464 π.Χ., όταν κινδύνευε σοβαρά από την επανάσταση των ειλώντων.

βεβαιότερος ... σώζειν: σύμφωνα με το ρήτορα ο ευεργέτης, επιδιώκοντας να διατηρήσει και να εμπεδώσει την ευγνωμοσύνη που του οφείλεται προσπαθεί να το επιτύχει με τη συνέχιση της ευεργεσίας.

ὁ δέ ἀντοφείλων ... ἀποδώσων: όσο και αν θέλει κανείς ν' αρνηθεί όσα λέγονται στο σημείο αυτό για ανιδιοτέλεια στις σχέσεις της Αθήνας με τους φίλους της, εκείνο που δεν μπορεί ν' αγνοήσει είναι το μήνυμα που ο ρήτορας καταφέρνει να διοχετεύσει στην ψυχή των ακροατών του εκείνες τις κρίσιμες ώρες. Η έξαρση της ηθικής συμπεριφοράς των συμπολιτών του γεννά στην ψυχή τους αισθήματα εθνικής

υπερηφάνειας και πατριωτικού ενθουσιασμού, κάτι που είναι αναγκαίο για την αγωνιζόμενη Αθήνα εκείνη την ώρα. Φυσικά το εγκώμιο της πόλης γίνεται βαθμηδόν διθύραμβος, ο επαινετικός λόγος ξεφεύγει κλιμακωτά από τα στενά όρια της σύγκρισης με τους άλλους και μεταρσιώνεται στη σφαίρα του ιδανικού.

καί μόνοι ... ώφελούμεν: η πρόταση πάλι του "μόνοι" στην καταληκτική αυτή φράση του κεφαλαίου τονίζει για άλλη μία φορά τη μοναδικότητα του Αθηναίου έναντι των άλλων Ελλήνων για την ανυστερόβουλη και αλτρουιστική του διάθεση για προσφορά συνδρομής και βοήθειας, μια διάθεση που προσδιορίζεται από τις άδολες φιλελεύθερες πεποιθήσεις του. Εύστοχη η παρατήρηση του E. Schwartz ότι ο χαρακτηρισμός αυτός του πολίτη της Αθήνας που απολαμβάνει την ελευθερία του και συμπαραστέκεται στους αναξιοπαθούντες και αδικημένους παρέχεται σε συνειδητή αντίθεση με τη συμπεριφορά των φιλύποπτων και συμφεροντολόγων σπαρτιατών που "τά μέν ἡδέα καλά νομίζουσιν, τά δέ ξυμφέροντα δίκαια" Θουκυδίδη V 105.4.

- Στην αντιπαράθεση των αντινομικών στοιχείων που οι Αθηναίοι μπορούν και τα εναρμονίζουν σε μια ιδανική σύνθεση, ο Περικλής επιστρατεύει όλους τους τρόπους του αντιθετικού λογισμού: τη συγκριτική, την υπερθετική, την αντινομική κατηγορήση. Αυτή η εκφραστική ωστόσο τεχνική δεν καταντάει στείρος και άγονος φορμαλισμός, γιατί είναι συνδυασμένη σ' όλη την κλιμάκωσή της με ανάλογη ένταση στοχασμού. Έτσι, η αντιθετική δεινωση του Θουκυδίδειου ύφους αποκαλύπτει και στην περίπτωση αυτή με τον πιο εύγλωττο τρόπο τον αντίστοιχο δυναμισμό της σκέψης.

Σ Χ Η Μ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Υ

α. Αντίθεση - αντιθετικές αξίες:

- ✓ αγαπούμε το ωραίο - αλλά και τις θεωρητικές αναζητήσεις
- ✓ είμαστε φίλοι του λόγου - αλλά και της δράσης
- ✓ μας απασχολούν οι οικογενειακές - αλλά και οι δημόσιες υποθέσεις
- ✓ τολμούμε - αλλά και συλλογίζομαστε
- ✓ γνωρίζουμε τα δεινά και τα ηδέα - όμως ριχνόμαστε στους κινδύνους
- ✓ αγαπούμε το ωραίο - αλλά με απλότητα
- ✓ αγαπούμε τις θεωρητικές αναζητήσεις - αλλά δεν καταντάμε νωθροί
- ✓ έχουμε τον πλούτο ως κίνητρο για δράση - αλλά όχι ως αφορμή κομπασμού
- ✓ δεν ντρεπόμαστε για τη φτώχεια - αλλά για την απουσία προσπάθειας για την αποφυγή της
- ✓ αποκτάμε τους φίλους ευεργετώντας - αλλά όχι ευεργετούμενοι
- ✓ ευεργετούμε όχι από συμφέρον - αλλά χάρη στο φιλελεύθερο φρόνημα μας

β. Πάρισσο - ομοιοτέλετο - παρονομασία - παρήχηση του λ:

φιλοκαλοῦμεν τε γάρ μέτ' εὐτελείας - φιλοσοφοῦμεν ἄνευ μαλακίας

γ. Ἄρση και θέση (ενυπάρχει με την αντίθεση)

- ✓ οὐχ ὁμολογεῖν τινί αἰσχρόν - ἀλλά μὴ διαφεύγειν
- ✓ οὐκ ἀπράγμονα - ἀλλ' ἀχρεῖον
- ✓ οὐ τοὺς λόγους ... - ἀλλά μὴ προδιδαχθῆναι
- ✓ οὐ γὰρ πάσχοντες εὖ - ἀλλά δρῶντες (εὖ)
- ✓ οὐκ ἐς χάριν - ἀλλ' ἐς ὀφείλημα
- ✓ οὐ τοῦ συμφέροντος μᾶλλον λογισμῶ - ἢ τῆς ἐλευθερίας τῷ πιστῷ.

δ. Λιτότητα

μὴ ἐνδεῶς

ε. Χιαστό (λανθάνει σε πολλά σημεία)

<p>1. ἔργου
ὁμολογεῖν (= δέχεσθαι λόγῳ)</p>		<p>λόγου
μὴ διαφεύγειν ἔργῳ</p>
<p>2. τολμᾶν
ἀμαθία (= μὴ ἐκλογίζεσθαι)</p>		<p>ἐκλογίζεσθαι
θράσος (= ἀλογίστως τολμᾶν)</p>
<p>3. τολμᾶν
λογισμός</p>		<p>ἐκλογίζεσθαι
ὄκνον (= μὴ τολμᾶν)</p>
<p>4. τολμᾶν
γινώσκοντες (= ἐκλογιζόμενοι)</p>		<p>ἐκλογίζεσθαι
μὴ ἀποτρεπόμενοι (= τολμῶντες)</p>
<p>5. πάσχοντες εὖ
ὁ δράσας τὴν χάριν</p>		<p>δρῶντες (εὖ)
ὁ ἀντοφείλων</p>
<p>6. βεβαιότερος (κατηγ.)
ὁ ἀντοφείλων (υποκ.)</p>		<p>ὁ δράσας τὴν χάριν (υποκ.)
ἀμβλύτερος (κατηγ.)</p>

Α Σ Κ Η Σ Ε Ι Σ

1. Στον παρακάτω πίνακα:

α. Στη στήλη Β να γράψετε τα αντίστοιχα ρήματα της αρχαίας ελληνικής που παράγονται από τα ουσιαστικά της στήλης Α.

β. Στη στήλη Γ να γράψετε αντίστοιχες λέξεις της νέας ελληνικής που παράγονται από τα ρήματα της στήλης Β.

Α	Β	Γ
κόμπος		
ῥκνος		
θάρσος		
χάρης		
αἴσχος		
κίνδυνος		
λόγος		
πένης		

2. Στον παρακάτω πίνακα:

α. Στη στήλη Β να γράψετε τη λέξη ή τις λέξεις από τις οποίες παράγονται τα παρασύνθετα ρήματα της στήλης Α.

β. Στη στήλη Γ να γράψετε αντίστοιχα για κάθε ρήμα της στήλης Α μία παράγωγη λέξη.

Α	Β	Γ
φιλοκαλέω-ῶ		
φιλοσοφέω-ῶ		
ὁμολογέω-ῶ		
ἐπιχειρέω-ῶ		

3. Να συνδέσετε τα ρήματα της στήλης Α με τα συνώνυμά τους στη στήλη Β.

Α	Β
πένομαι	διανοοῦμαι, μνημονεύω
ὀφείλω	συμφωνῶ, ὁμονοῶ, ὁμοφρονῶ
ἐνθυμοῦμαι	βοηθῶ, ἐπικουρῶ, ὀνίνημι, λυσitteλῶ
ὁμολογῶ	ἀπορῶ, δυστυχῶ, ἐνδέομαι
γιγνώσκω	διατηρῶ, διαφυλάττω

έναντιοῦμαι	ὀφλισκάνω
ὠφελῶ	ἀντιτάττομαι, ἀνθίσταμαι
σώζω	οἶδα, γνωρίζω, ἐπα—ω, ἐπίσταμαι

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 41

Τ ο α ξ ι ο θ α ύ μ α σ τ ο μ ε γ α λ ε ί ο τ η ς Α θ ή ν α ς

Μ Ε Τ Α Φ Ρ Α Σ Η

«Και συνοψίζοντας λέω ότι η πόλη μας σε όλες τις εκδηλώσεις της αποτελεί σχολείο της Ελλάδας και καθένας από μας, ο ίδιος άντρας, νομίζω ότι μπορεί να παρουσιάσει τον εαυτό του αυτοδύναμο σε πάρα πολλές δραστηριότητες με εξαιρετική χάρη και επιδεξιότητα. Και ότι αυτά που λέω δεν είναι καυχησιολογίες για την παρούσα περίπτωση αλλά πραγματική αλήθεια, το φανερώνει η ίδια η δύναμη της πόλης μας, που την αποχτήσαμε με αυτούς εδώ τους τρόπους ζωής. Γιατί μόνη αυτή από τις τωρινές πόλεις βγαίνει από τη δοκιμασία ανώτερη από τη φήμη της, και μόνη αυτή ούτε στον εχθρό που ήρθε εναντίον της δίνει το δικαίωμα ν' αγανακτήσει από τι (ανάξιους) εχθρούς νικιέται, ούτε στο σύμμαχο να παραπονεθεί ότι τάχα εξουσιάζεται από αναξίους. Και αφού παρουσιάσαμε τη δύναμή μας με απτές αποδείξεις και βέβαια όχι χωρίς μάρτυρες, θα γίνουμε αντικείμενο θαυμασμού και από τους σύγχρονους και από τους μεταγενέστερους, και χωρίς καθόλου να έχουμε ανάγκη ούτε από έναν Όμηρο για να μας εγκωμιάσει ούτε από κανέναν άλλο που με τα λόγια του θα δώσει μια πρόσκαιρη χαρά, η αλήθεια όμως θα βλάψει την ιδέα που θα σχηματιστεί (αργότερα) για τα έργα μας, αλλά (θα προκαλούμε το θαυμασμό), γιατί αναγκάσαμε κάθε θάλασσα και στεριά να γίνει πέρασμα στην τόλμη μας, και στήσαμε παντού αιώνια μνημεία και για τις συμφορές και τις νίκες μας. Για μια τέτοια λοιπόν πόλη και τούτοι εδώ, πιστεύοντας ότι ήταν καθήκον τους να μη χαθεί αυτή, πέθαναν πολεμώντας γενναία, και από μας που μένουμε στη ζωή είναι φυσικό καθένας να θέλει με προθυμία να μοχθεί για τη χάρη της».

Η Δ Ο Μ Η Τ Ο Υ Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Υ 41

- A.** Αποδεικτέα θέση: Ο πανελλήνιος παιδευτικός ρόλος της Αθήνας - η αυτάρκεια και η πολυμέρεια του αθηναίου.
- B.** Αιτιολόγηση της θέσης: η ισχύς της πόλης
1. αναγνώριση από εχθρούς και φίλους
 2. θαυμασμός από σύγχρονους και κατοπινούς
 3. ιστορικά τεκμήρια ισχύος και δόξας
- Γ.** Σύζευξη της δύναμης της πόλης με τους πεσόντες και τους ζώντες.

Ε Ρ Μ Η Ν Ε Υ Τ Ι Κ Α Σ Χ Ο Λ Ι Α

ξυνηλών τε ... παρέχουσαι: ο Περικλής ανακεφαλαιώνει όσα ανέπτυξε εκτενέστερα στα κεφ. 37–40. Τώρα ο λόγος υψώνεται από απλό εγκώμιο σε αληθινό αίνιο της Αθήνας, τον πιο λαμπρό και διθυραμβικό που έχει γραφτεί ποτέ. Με το να αποκαλεί την Αθήνα "παίδευσιν τῆς Ἑλλάδος" δηλαδή μορφωτικό κέντρο της Ελλάδας, την υψώνει σε ιδανικό πρότυπο πνευματικής ακτινοβολίας. Βέβαια αυτή η πεποίθηση ήταν γενική τότε και αναγνωριζόταν ως αλήθεια από πολλούς: ο σοφιστής Ιππίας την ονομάζει "τῆς σοφίας πρυτανεῖον" στο επιτάφιο επίγραμμα για τον Ευριπίδη, που αποδίδεται στον ίδιο το Θουκυδίδη ονομάζεται "Ἑλλάδος Ἑλλάς Ἀθῆναι" ο Ισοκράτης την ονομάζει "ὡς πάντων τῶν δυναμένων λέγειν ἢ παιδεύειν ... διδάσκαλον". ο Διόδωρος τη χαρακτηρίζει "κοινόν παιδευτήριον πᾶσιν ἀνθρώποις".

Επιπλέον, ο χαρακτηρισμός του Αθηναίου πολίτη είναι ουσιαστικός: σε πολλές και ποικίλες εκδηλώσεις της ζωής (ἐπί πλεῖστα εἶδη) μπορεί με χάρη μαζί και ευστροφία να παρέχει τον εαυτό του ακεραιωμένο· η αυτάρκεια που χαρακτηρίζει την πόλη (π.β. 36) χαρακτηρίζει και τον πολίτη. Μπορεί ο κάθε αθηναίος να είναι συγχρόνως τέλειος επαγγελματίας, τέλειος πολιτικός, τέλειος πολεμιστής, καλλιτέχνης κ.τ.λ. π.χ. ο Σόλωνας, ο ίδιος ο Περικλής κ.ά.. Αυτή η ικανότητα της πολύπλευρης δραστηριότητας ήταν παιδευτικός καρπός της πολιτείας, απαύγασμα της επιτηδεύσεως και των τρόπων της αθηναϊκής δημοκρατίας. Οι θεσμοί της δημοκρατίας συντελούσαν πράγματι αποφασιστικά στη διάπλαση προσωπικοτήτων τέλειας αρτιότητας, αφού σ' όλους τους τομείς της ζωής μπορούσαν οι πολίτες να εκφράζονται με πληρότητα και αυτάρκεια με τρόπο άνετο και εύστροφο.

καὶ ὡς ... σημαίνει: αυτό αποτελεί προφανώς μια πραγματικότητα και δεν είναι ανάγκη να προσαχθούν αποδείξεις και επιχειρήματα, για να διατρανωθεί το μεγαλείο της Αθήνας. Η δύναμη της πόλης όταν αρχίζει ο πόλεμος ήταν πολύ σημαντική: στην Ακρόπολη ήταν αποταμιευμένα 6.000 τάλαντα και τα τακτικά ετήσια έσοδα ανέρχονταν στα 1.000 τάλαντα· οι στρατιωτικές δυνάμεις αποτελούνται από 29.000 σπλίτες, 1.200 ιππείς, 1.600 τοξότες και 300 πολεμικά πλοία σε άριστη κατάσταση για τα οποία απαιτούνται 50.000, κωπηλάτες και 5.000 περίπου σπλίτες με τους αξιωματικούς τους.

μόνη γάρ ... ἔρχεται: "μόνη ... μόνη". επαναφορά για να τονιστεί η μοναδικότητα της πολιτείας, που η δοκιμασία την προβάλλει ανώτερη από τη φήμη της και που αναγκάζει υπηκόους και εχθρούς ν' αναγνωρίσουν την υπεροχή της. Η φράση αυτή πιθανόν ν' αποτελεί υπαινιγμό για τους Σπαρτιάτες που η φήμη τους αποδείχτηκε δυσανάλογη προς τα έργα και κατορθώματά τους. Αντίθετα, η δύναμη της Αθήνας φαίνεται από το γεγονός ότι οι εχθροί της, αν νικηθούν, δέχονται την ήττα τους χωρίς αγανάκτηση, ενώ οι υπήκοοί της αποδέχονται την ηγεμονία της χωρίς δυσφορία, εφόσον όλοι είναι θαμπωμένοι από το μεγαλείο της. Είναι αλήθεια ότι σ' αυτά τα εδάφια ο λόγος του Περικλή παίρνει διθυραμβικό τόνο που κάνει τον απλό έπαινο της πόλης να μετουσιώνεται σε απaráμιλλο ύμνο της. Σ' αυτό συντελούν και τα μουσικά στοιχεία της φράσης (επαναφορά, παρήχηση, ομοιοτέλετο, συνήχηση, συντακτική αντιστοιχία κ.τ.λ.) που κατά τον Ι.Θ. Κακριδή συμπληρώνουν το εγκώμιο της μοναδικής πολιτείας "χαρίζοντάς του δύναμη και πάθος απεριόριστο".

- Στα λόγια αυτά του Περικλή μερικοί διαβλέπουν ένα είδος αριστοκρατικού τρόπου με τον οποίο αυτός θεωρούσε την πολιτική κατάσταση και εντοπίζουν στοιχεία που εκφράζουν ίσως τις ιμπεριαλιστικές του τάσεις, όπως η διαφαινόμενη πεποίθησή του ότι η Αθήνα ήταν τόσο μοναδική, ώστε είχε το δικαίωμα να εξουσιάζει τους άλλους. Η Αθήνα ήταν ενδεχόμενο βέβαια να προσπόριζε κύρος και αίγλη στις πόλεις που συνεργάζονταν μαζί της, μπορεί να συνέβαλε στην αφύπνιση και γονιμοποίηση λανθανουσών δυνάμεών τους και να τις βοήθησε να συνειδητοποιήσουν τις δυνατότητές τους, εντούτοις η υπαγωγή τους στην ηγεμονία είχε τελικά και δυσμενείς επιπτώσεις στην ανεξαρτησία τους. Πέρα όμως απ' όλα αυτά πρέπει να παραδεχτούμε ότι η εποχή του Περικλή έδωσε στη δύναμη της Αθήνας πνευματικές διαστάσεις πρωτόφαντες στην ως τότε ανθρώπινη ιστορία, που τη μεταθέτουν πραγματικά στη σφαίρα του μύθου. Η παιδεία ιδιαίτερα αποβαίνει το υπέρτατο νόημα της δύναμης αυτής που κανείς δεν μπορεί ν' αρνηθεί την πανελλήνια και μετέπειτα παγκόσμια ακτινοβολία της. Μόνο σ' ένα τέτοιο πλαίσιο έχει τη θέση του επιχείρημα εκείνο, ότι δηλαδή η πόλη διαθέτει μια τόσο ακαταμάχητα ισχυρή υλική και πνευματική παρουσία ώστε ο εχθρός που θα της επιτεθεί να βρίσκει φυσικό και εύλογο το γεγονός ότι δεν κατόρθωσε να τη νικήσει και οι υπήκοοι να μην έχουν λόγο να δυσανασχετούν για την τύχη τους, μια και βρέθηκαν κάτω από την αιγίδα ενός τόσο δυνατού και ανώτερου σε πολιτισμό και παιδεία ηγέτη.

μετά μεγάλων ... θαυμασθησόμεθα: η δύναμη της Αθήνας με τα ανεξίτηλα ίχνη που άφησε στην ιστορική πορεία της διατρανώνει το μεγαλείο της. Τα ίχνη αυτά αποτελούν αδιάψευστα σημεία και μαρτυρίες τόσο ισχυρές που εξασφαλίζουν όχι μόνο το θαυμασμό των συγχρόνων, αλλά ταυτόχρονα προεξοφλούν τη μελλοντική δόξα και την εκτίμηση στη συνείδηση των μεταγενέστερων . Είναι εκπληκτική πραγματικά η προφητική οξυδέρκεια του Περικλή, αφού προμαντεύει την περίοπτη θέση που έμελλε να καταλάβει η Αθήνα στην πολιτική και πνευματική ιστορία της ανθρωπότητας. Ωστόσο, αυτή η φράση, έκανε πολλούς μελετητές να διερωτηθούν αν θα ήταν δυνατόν να διατυπωθεί μετά το 404 π.Χ., εφόσον είναι δύσκολο να πιστέψουμε ότι ο ιστορικός θα είχε την ψυχική δύναμη να μιλήσει για αιώνιο θαυμασμό και αθάνατη δόξα μετά την τραγική συμφορά στη Σικελία, την κατεδάφιση των μακρών τειχών της πόλης και την τόσο άδοξη ήττα και συντριβή της αθηναϊκής ηγεμονίας.

και οὐδέν ... βλάψει: εδώ ο αγορητής αφορίζει τον Όμηρο όχι ως ποιητή αλλά ως ιστορικό, όπως επίσης και τους λογογράφους (οὔτε ὅστις ἔπεισι) που αναμείγναν πραγματικά και μυθικά περιστατικά στην ιστορία τους. Η Αθήνα κατά τον Περικλή δε χρειάζεται ούτε Όμηρο, ούτε λογογράφο του παλιού καιρού, για να διατηρηθεί στη μνήμη των ανθρώπων. Ο λογογράφος με τις υπερβολές του ή τους εξωραϊσμούς του θα τέρψει προς στιγμήν τους ακροατές ή τους αναγνώστες, η πραγματικότητα όμως θα ξεπεράσει την παρουσίαση των έργων με το λόγο. Με τον τρόπο αυτό ο ιστορικός τονίζει - έμμεσα βέβαια - την αντικειμενικότητα και την αξία του δικού του εγκωμίου για την Αθήνα.

ἀλλά πᾶσαν ... ξυγκατοικίσαντες: αξιοσημείωτο είναι ότι ο ρηματικός τύπος που έχουν ως υποκείμενο τους Αθηναίους (παρασχόμενοι, θαυμασθησόμεθα, ποσδεόμενοι, καταναγκάσαντες, ξυγκατοικίσαντες) είναι σύνθετοι και πολυσύλλαβοι υποδηλώνοντας την υπερηφάνεια του ομιλητή για τη δύναμη και το

μεγαλείο της πόλης. Τα κακῶν και ἀγαθῶν αποτελοῦν ἐκφραση των ἀποτυχιῶν και ἐπιτυχιῶν (συμφορῶν και νικῶν) των Αθηναίων που δεν ἔπαυαν και τα δύο να εἶναι μνημεῖα δόξας. Ἐτσι, και με τη λέξη μνημεῖα πρέπει να εννοηθεῖ κάτι που μένει και θυμίζει επιτυχίες και αποτυχίες και ὄχι κτίσματα επιβλητικά και σπουδαία. Αυτό που απομένει απ' ὅλη τη φράση εἶναι ὅτι οι Αθηναῖοι με την τόλμη τους εξαναγκάζουν θάλασσες και στεριές να τους ανοίξουν δρόμο και μαζί με τις αποικίες και κληρουχίες που εγκαθιστούν σε διάφορα μέρη αφήνουν κάτι που να θυμίζει το θρίαμβο ἢ την αποτυχία τους. Ο διθυραμβικός τόνος του χωρίου εμπλουτίζεται ἀπὸ την πλούσια φραστική διατύπωση: ἐναλλαγή ἀντιθετικῶν και καταφατικῶν ἐκφράσεων, ἐπαναφορά, ἰσοσυλλαβία, παρονομασία, συσσώρευση ἀρνητικῶν και βεβαιωτικῶν μορίων, κυριαρχία του φωνηεντισμοῦ του "φωτεινοῦ" ἀ ἐναντι των "σκοτεινῶν" ο και ου και τέλος πολυσύλλαβοι ρηματικοὶ τύποι.

περὶ τοιαύτης ... κάμνειν: ἀπὸ το εδάφιο αυτό ἀρχίζει η μετάβαση ἀπὸ το πρώτο μέρος της πρόθεσης του λόγου στο δεύτερο δηλαδή, στον ἔπαινο των νεκρῶν και πολλοὶ εἶναι αυτοὶ που σωστά υποστηρίζουν ὅτι το κεφ. 42 ἔπρεπε να ξεκινά ἀπὸ ἐδῶ. Η στενή σύνδεση των λέξεων με τη συμπλοκή των τε ... καὶ υποδηλώνει ὅτι το χρέος ὄλων, ζωντανῶν και πεσόντων, συνίσταται στην ομόθυμη θέλησή τους ν' ἀγωνίζονται και να πεθαίνουν για χάρη της πατρίδας. Με το χωρίο αυτό που ἀποτελεῖ εἰσαγωγή στο κεφ. 42 ο αγορητὴς ἐπιτυγχάνει με λίγες λέξεις να δικαιώσει τη θυσία των νεκρῶν και να οριοθετήσει το χρέος των ζωντανῶν ἀπέναντι σε μια τέτοια πόλη. Εἰδικά η πρόταση και τῶν λειπομένων ... κάμνειν προεξαγγέλλει το παραινετικό μέρος του λόγου (κεφ. 43) γι' αυτοὺς που μένουν.

Σ Χ Η Μ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Υ

α. Ἀντίθεση

- ✓ πᾶσαν πόλιν - κάθ' ἕκαστον ἄνδρα
- ✓ τόν αὐτόν - ἐπὶ πλεῖστα εἶδη
- ✓ λόγων κόμπος - ἔργων ἀλήθεια
- ✓ ἔπεσι - ἔργων
- ✓ τέρψει - βλάψει

β. Ἄρση και θέση

- ✓ οὐ λόγων κόμπος ἢ ἔργων ἀλήθεια
- ✓ οὐδέν προσδεόμενοι ἀλλὰ καταναγκάσαντες μέν ... ξυγκατοικίσαντες δέ

γ. Ἐπαναφορά

- ✓ μόνη ... - μόνη

δ. Ἐκ παραλλήλου

- ✓ μετὰ μεγάλων σημείων καὶ οὐ δὴ τοι ἀμάρτυρον

ε. Λιτότητα

✓ οὐκ ἀμάρτυρον και οὐχ ὑπὸ ἀξίων

στ. Υπερβολή

✓ πᾶσαν ..., πανταχοῦ

ζ. Πάρισο και Ομοιοτέλειτο

✓ λόγων - ἔργων

✓ πολεμίω - ὑπηκόω

✓ ἔρχεται - ἄρχεται

✓ ἀγανάκτησιν - κατάμεμψιν

✓ οἶων - ἀξίων

✓ παρασχόμενοι - προσδεόμενοι

✓ τέρψει - βλάψει

✓ καταναγκάσαντες - ξυγκατοικίσαντες

Α Σ Κ Η Σ Ε Ι Σ

1. Να γράψετε στην αρχαία ελληνική τα αντίθετα των λέξεων:

παρόν		ἄξιος	
ἀλήθεια		τόλμη	
μάλιστα		τέρπω	
πολέμιος		βλάπτω	

2. Να γράψετε τα ρήματα της αρχαίας ελληνικής από τα οποία παράγονται οι παρακάτω λέξεις:

τρόπος		ὑπήκοος	
ἔπος		κατάμεμψις	
ὑπόνοια		μνημεῖον	

3. Να συνδέσετε τα ρήματα της στήλης Α με τα παράγωγά τους στη στήλη Β:

A	B
αίρέω-ῶ	μεροκάματο σήμαντρο αιρετός κτήση ασήμαντος

σημαίνω	κθήμα
	αρχαιρεσίες
κάμνω	αιρετικός
	επίκτητος
	σημαντικός
κτάομαι-ῶμαι	διαιρέτης
	σήμανση
	ακαμάτης

4. Να γράψετε τη σημασία των παρακάτω ουσιαστικών:

διάνοια:

ὑπόνοια:

μετάνοια:

πρόνοια:

ἐπίνοια:

παράνοια:

ἔννοια:

5. Στη στήλη Β να γράψετε τα αντίστοιχα ρήματα (απλά ή σύνθετα) της αρχαίας ελληνικής από τα οποία παράγονται οι λέξεις της στήλης Α και στη στήλη Γ να γράψετε ένα ακόμη παράγωγο για καθένα από τα ρήματα αυτά.

A	B	Γ
παίδευσις		
αὐτάρκης		
λόγος		
εὐτραπέλως		
δύναμις		
ἀκοή		
ἐπαινέτης		
ἐσβατός		
ἀμάρτυρος		

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 4 2

Ε γ κ ώ μ ι ο τ ω ν ν ε κ ρ ώ ν

Μ Ε Τ Α Φ Ρ Α Σ Η

«Γι' αυτό ακριβώς και ανέπτυξα σε μάκρος τα σχετικά με την πόλη, γιατί θέλησα να κάνω κατανοητό ότι δεν αγωνιζόμαστε για πράγματα ίσης σημασίας εμείς και όσοι δεν έχουν τίποτε όμοιο με αυτά εδώ, και συνάμα να στηρίξω σε φανερές αποδείξεις το εγκώμιο αυτών για τους οποίους τώρα μιλώ. Και έχει ειπωθεί το πιο μεγάλο μέρος αυτού· γιατί με όσα εγώ εξύμνησα την πόλη, τη στόλισαν τα ανδραγαθήματα αυτών εδώ και των ομοίων τους και όχι για όχι για πολλούς από τους Έλληνες, όπως ακριβώς γι' αυτούς εδώ, θα φαινόταν ο έπαινος ισάξιος των έργων τους. Και νομίζω ότι ο τωρινός θάνατος αυτών δηλώνει την ανδρεία τους, είτε είναι το πρώτο φανέρωμα είτε η τελική της επισφράγιση. Γιατί και στην περίπτωση όσων από κάθε άλλη άποψη είναι κακοί, δίκαιο είναι η ανδραγαθία στους πολέμους χάρη της πατρίδας να κρίνεται σπουδαιότερη (από καθετί άλλο)· γιατί αφού με την ανδραγαθία ξέπλυναν το ηθικό παράπτωμα, πιο πολύ ωφέλησαν την κοινή υπόθεση παρά έβλαψαν με τα προσωπικά τους παραπτώματα. Και απ' αυτούς εδώ τους νεκρούς κανείς ούτε επειδή προτίμησε την απόλαυση του πλούτου για περισσότερο χρόνο έδειξε δειλία, ούτε από ελπίδα που δίνει η φτώχεια ότι δηλαδή αν ξέφευγε κι αυτή τη φορά απ' αυτή (δηλαδή τη φτώχεια) θα μπορούσε να γίνει πλούσιος, προσπάθησε ν' αναβάλει την αντιμετώπιση του κινδύνου. Αντίθετα, επειδή θεώρησαν ότι πιο ποθητή απ' αυτά είναι η τιμωρία των εχθρών και συνάμα νόμισαν ότι αυτός εδώ είναι ο ευγενέστερος απ' τους κινδύνους, θέλησαν με αυτόν (δηλαδή τον κίνδυνο) να τιμωρήσουν εκείνους (δηλαδή τους εχθρούς) και αυτά να επιθυμούν – αφού εμπιστεύθηκαν την αβέβαιη έκβαση του αγώνα στην ελπίδα – ωστόσο μέσα στη μάχη γι' αυτό που είχαν μπροστά στα μάτια τους θεωρούσαν υποχρέωσή τους να στηριχτούν στον εαυτό τους και μέσα σ' αυτή (δηλαδή τη μάχη) αφού προτίμησαν ν' αντισταθούν και να πεθάνουν παρά, αφού τραπούν σε φυγή, να σώζονται, απέφυγαν την ντροπή να τους λένε δειλούς, ανέλαβαν όμως τον αγώνα και σε μια ελάχιστη κρίσιμη ώρα, καθώς από την τύχη κρινόταν η ζωή τους, απαλλάχθηκαν μάλλον από την κατηγορία ότι νιώθουν φόβο παρά από το φόβο».

Η Δ Ο Μ Η Τ Ο Υ Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Υ 4 2

- A. Αιτιολόγηση της προηγούμενης παρέκκλισης του επιτάφιου λόγου.
- B. Κατηγοριοποίηση των νεκρών:
 - α. ανάλογα με την ηλικία και την πολεμική εμπειρία
 - β. ανάλογα με την διαγωγή τους στην ιδιωτική ζωή και

γ. ανάλογα με την οικονομική τους θέση.

Γ. Ερμηνεία της στάσης των νεκρών - τα κίνητρά τους:

α. η ανάγκη εκδίκησης των εχθρών και

β. η προτίμηση του ένδοξου θανάτου για την πατρίδα από την ατίμωση της υποχώρησης και της σωτηρίας για την απόλαυση των αγαθών της ζωής.

δι' ὃ δὴ ... καθιστάς: ο Περικλής γνωρίζοντας ότι το εγκώμιο της πόλης πήρε εκτενή ανάπτυξη, πράγμα που κάνει το λόγο του ν' αποκλίνει από την καθιερωμένη τεχνική των επιταφίων λόγων, επιχειρεί με ευρηματικό τρόπο να δικαιολογήσει τη μακρηγορία του:

α. θέλησε να διαφωτίσει τους ακροατές του για τη σοβαρότητα του αγώνα που διεξάγουν και

β. να επιβεβαιώσει με αδιαφιλονίκητα τεκμήρια και χειροπιαστές αποδείξεις την αλήθεια του εγκωμίου της πόλης και έτσι να δικαιώσει τους πολεμιστές που σκοτώθηκαν για χάρη της.

Με το πρώτο επιχείρημα συγκρίνει τους Αθηναίους με όλους τους Έλληνες, των οποίων η δημόσια και ιδιωτική ζωή διέφερε από εκείνη των Αθηναίων. Διαφωτίζοντας τους συμπολίτες τους ως προς τα μεγάλα αγαθά που διακυβεύονται σ' αυτόν τον πόλεμο, τους κάνει να συνειδητοποιήσουν καλύτερα τη σοβαρότητά του και να τον αντιμετωπίζουν με αυτοπεποίθηση και γενναιότητα. Με το δεύτερο επιχείρημα προσπαθεί να εξηγήσει τη μέθοδο που ακολούθησε στον έπαινο της πόλης και την επιμονή του στην προσφυγή σε αποδείξεις και απτές μαρτυρίες.

καὶ εἴρηται ... μέγιστα: με την απροσδόκητη αλλά επίκαιρα διατυπωμένη αυτή φράση συνδέεται το εγκώμιο της πόλης με αυτό των νεκρών που μόλις τώρα αρχίζει. Με αυτόν τον πρωτότυπο τρόπο ο ρήτορας παρεκκλίνει από τον τυπικό επιτάφιο, παρακάμπτοντας επιδέξια τις καθιερωμένες απαιτήσεις για τη δομή και την τεχνική του. Έτσι βλέπουμε να εισάγεται μια καινούρια αντίληψη επαίνου των νεκρών: δεν εκθειάζονται πλέον τα κατορθώματα και η παλικαριά τους, αλλά η πόλη και οι θεσμοί της που διέπλασαν το ηρωικό τους φρόνημα και σφυρηλάτησαν το αγωνιστικό ήθος τους. Η πόλη με τη λειτουργία του θαυμαστού πολιτεύματός της και τους απaráμιλλους τρόπους ζωής εξασφαλίζει στους πολίτες της, δημιουργεί άξια τέκνα που θυσιάζονται γι' αυτήν, δικαιώνοντας και καταξιώνοντας την προσφορά της.

τῶνδε καὶ τῶν τοιῶνδε: με το τοιῶνδε ο Περικλής συνδέει τους νεκρούς τούτου του πολέμου με εκείνους όλων των προηγούμενων πολέμων, εντάσσοντάς τους στη μακρά σειρά των ηρώων της αθηναϊκής ιστορίας που με τις πράξεις και τη θυσία τους συνέβαλαν στο μεγαλείο της πατρίδας τους.

οὐ πολλοῖς - ὥσπερ τῶνδε: το διαφορόπρωτο οφείλεται στην προσπάθεια του Θουκυδίδη να "ξεχωρίσει, όσο γινόταν, τους δικούς του νεκρούς από των άλλων Ελλήνων και έπειτα να δέσει πιο στενά το λόγο του με τους νεκρούς, ενώ με τη δοτική (ὥσπερ τοῖσδε) η σύνδεση θα γινόταν έμμεσα μόνο, γι' αυτό θα έμενε χαλαρή" Ι.Θ. Κακριδής. Η περίπτωση των τῶνδε νεκρών προβάλλεται εδώ από το ρήτορα ως μια σπάνια συγκυρία όπου υφίσταται τέλεια ισορρόπηση ανάμεσα στα ανδραγαθήματα των ανθρώπων και των λόγων που τα εγκωμιάζουν. **Στο σημείο αυτό ο Περικλής επιδιώκει να φέρει σε αρμονία το λόγο με τα έργα και όχι σε αντίθεση, όπως επιχειρεί σε άλλα σημεία του λόγου.**

δοκεῖ δέ μοι ... καταστροφή: ο Περικλής χωρίζει τους νεκρούς σ' αυτούς που έλαβαν μέρος για πρώτη φορά στη μάχη, δηλαδή τους νέους πολεμιστές, οπότε θεωρεί το θάνατό τους σαν το πρώτο μήνυμα της ανδρείας τους (πρώτη) και σ' αυτούς που πολέμησαν με γενναιότητα και σε προηγούμενες μάχες (δηλαδή τους κάπως ηλικιωμένους), οπότε θεωρεί το θάνατός τους ως την τελική επισφράγιση της (τελευταία).

καὶ γὰρ ... προτίθεσθαι: η αντίληψη, στο εδάφιο αυτό, του Περικλή είναι προφανής: η επίδειξη γενναιότητας στη μάχη και ο θάνατος υπέρ της πατρίδας εξουδετερώνουν όλα τα ελαττώματα και όλα τα παραπτώματα του πολεμιστή στα οποία τυχόν είχε υποστεί στην ιδιωτική, κυρίως όμως στη δημόσια ζωή του. Έτσι η θυσία χάρη της πατρίδας εξαγνίζει τους μαχητές από τα ατοπήματά τους και εξαγιάζει τη ζωή τους. Εύστοχη είναι η παρατήρηση εδώ ότι τη λογική δικαιολογία του ισχυρισμού αυτού την προλαβαίνει η πλατιά έκφραση, έτσι ώστε "πριν ακουστεί το γιατί, τα "άλλα" (= τό κακόν) έχουν κιόλας αφανιστεί μπροστά στον όγκο "τῆς ἐς τούς πολέμους ὑπέρ τῆς πατρίδος ἀνδραγαθίας" Ι.Θ. Κακριδής.

ἀγαθῷ γὰρ ... ἔβλαψαν: στη θέση των αοριστικών τύπων ἀφάνισαντες, ὠφέλησαν, ἔβλαψαν (αντίθεση και ομοιοτέλετο) θα περιμέναμε ενεστώτα, εφόσον η φράση έχει να δικαιολογήσει μια γενική γνώμη. Με τον αόριστο όμως, καθώς εμφανίζεται σαν κάτι που έγινε, το νόημα προβάλλει πιο ζωντανό και εναργέστερο. Στο ίδιο χωρίο, είναι φανερό ότι το κοινῶς που αποδίδει τη συλλογική θυσία των πολεμιστών, αντιτίθεται στο ἐκ τῶν ἰδίων που αποδίδει τις προσωπικές πράξεις των νεκρών. Έτσι ενισχύεται η βασική ιδέα του εδαφίου ότι ο θάνατος υπέρ της πατρίδας εξαφανίζει προηγούμενες παρεκτροπές και εξαγνίζει τους νεκρούς.

τῶνδε δέ ... ἐποίησατο: ο πλούτος και η πενία χρησιμοποιούνται εδώ αντιθετικά ως παράγοντες που θα μπορούσαν να δράσουν καταλυτικά την ώρα της μάχης και ν' αποτρέψουν τη θυσία των πολεμιστών (με το τῶνδε ο ρήτορας ξαναγυρίζει στους νεκρούς πολεμιστές που δεν περιλαμβάνονται στους χείρονας). Εκείνοι που ήταν πλούσιοι, με την επιθυμία να συνεχίσουν την απόλαυση του πλούτου τους, ήταν ενδεχόμενο να επεδείκνυαν δειλία. Εκείνοι πάλι που ήταν φτωχοί, με τη σκέψη ότι υπήρχαν ακόμη ελπίδες να ξεφύγουν από τη φτώχεια τους, ήταν δυνατό να οδηγηθούν σε αναβολή του κινδύνου (τοῦ δεινοῦ). Αξιοσημείωτη είναι η σοφιστική επιχειρηματολογία του Περικλή ως προς το κίνητρα και την επιλογή που έκαναν οι νεκροί. Αναφέρθηκε πριν από λίγο ότι οἱ τᾶλλα χείρους θα είχαν σημαντικότερα κίνητρα που θα τους οδηγούσαν στη θυσία, εφόσον αυτή η θυσία θα τους εξαγνιζε από όλα τα αμαρτήματά τους. Οι προκείμενοι νεκροί όμως, που δεν ανήκουν στην κατηγορία αυτή, είχαν απεναντίας σημαντικά αντικίνητρα που μπορούσαν να τους αποτρέψουν από τη θυσία. Η υπεράσπιση ωστόσο της πατρίδας και η τιμωρία των εχθρών υπερίσχυσαν στην επιλογή τους και αυτοπροαίρετα θυσιάστηκαν, ενώ θα μπορούσαν να συνεχίσουν ή να απολαμβάνουν τον πλούτο ή να τον επιδιώκουν.

Η δόμηση της φράσης, με την εύστοχη τοποθέτηση των ὀρων, την αντίθεση, την παράλλαξη, την περίφραση και το οξύμωρο των εννοιών πενία - ελπίδα, συμβάλλει στην εμφαντικότερη εκφορά των νοημάτων και στη δημιουργία έντονων εντυπώσεων στους ακροατές. Άλλωστε, ο λόγος του Περικλή υπηρετεί και πολιτικές σκοπιμότητες: το πτοημένο φρόνημα των Αθηναίων έπρεπε να τονωθεί και κυρίως

έπρεπε να υπογραμμιστεί το μεγαλείο της πόλης, για τη διατήρηση του οποίου άξιζε κάθε κίνδυνος και θυσία.

τήν δέ τῶν ἐναντίων ... ἐφίεσθαι: στη θέση του ἐφίεσθαι (= να επιθυμούν) που έχουν τα χειρόγραφα, μερικοί εκδότες βάζουν ἀφίεσθαι (= να εγκαταλείπουν). Σύμφωνα με αυτούς φαίνεται οξύμωρη η άποψη ότι οι μαχητές παίρνουν απόφαση αφενός να τιμωρήσουν τον εχθρό με κίνδυνο τη ζωή τους και συγχρόνως να διατηρούν την επιθυμία τους για τον πλούτο ή για τη διαφυγή από τη φτώχεια. Όμως, δεν είναι οξύμωρο, αν δεχτούμε ότι οι προκείμενοι νεκροί είχαν λάβει διπλή απόφαση ενώ βιάζονταν στη μάχη: η πρώτη και πιο ποθητή ήταν να τιμωρήσουν τον εχθρό και η δεύτερη να εκπληρώσουν τις επιθυμίες τους, εφόσον βέβαια θα επιζούσαν.

ἐλπίδι ... πεποιθέναί: οι νεκροί απέθεσαν στην ελπίδα το αβέβαιο της επιτυχίας και το άδηλο της έκβασης του αγώνα και της νίκης, ταυτόχρονα όμως θεώρησαν ύψιστο χρέος τους να στηριχτούν στην προσωπική τους δύναμη για το έργο που αναλάμβαναν. Κάνεις φυσικά δεν μπορεί να είναι σίγουρος για την έκβαση μιας μάχης, εξαιτίας και των αστάθμητων παραγόντων που συχνά επιφέρουν απροσδόκητες εξελίξεις. Οι πιθανότητες, ωστόσο, για τη νίκη είναι περισσότερες, αν οι μαχητές εντείνουν στο έπακρο το αγωνιστικό τους φρόνημα και ριχτούν ολόψυχα στον πόλεμο.

καὶ ἐν αὐτῷ ... ὑπέμειναν: το εδάφιο αυτό είναι από τα πιο δύσκολα και ίσως ένα από τα πιο πολυσυζητημένα χωρία του Θουκυδίδη. Αν και έχουν προταθεί πολλές "διορθώσεις" του κειμένου, οι περισσότεροι εκδότες δέχονται τη γραφή ως έχει στο κείμενο του βιβλίου μας, παρά τις δυσκολίες που δημιουργεί. Το νόημα πάντως είναι: οι προκείμενοι νεκροί, κατά τον Περικλή, βρέθηκαν σ' ένα δραματικό δίλημμα: ή ν' αντισταθούν μέχρι θανάτου για την τιμή της πατρίδας ή να τραπούν σε φυγή και να σωθούν. Η επιλογή τους ήταν καθοριστική και κρίσιμη για την τιμή τους και την ίδια τη ζωή τους. Απέφυγαν τη μορφή της δειλίας και της λιποψυχίας με βαρύτατο ωστόσο αντίτιμο: τη θυσία τους στο πεδίο της μάχης. Έτσι, το παλιό ηρωικό ιδεώδες βρίσκει και εδώ την πλήρη δικαίωσή του, εφόσον προτιμότερος είναι ο ένδοξος θάνατος από την επονείδιστη φυγή και σωτηρία.

καὶ δι' ἐλαχίστου ... ἀπηλλάγησαν: και η φράση αυτή αποτελεί ένα από τα πιο επίμαχα εδάφια του Θουκυδίδη ως προς τη σύνταξη και απόδοσή τους. Αν και έχουν δοθεί άπειρες ερμηνείες, νομίζουμε ότι στην κατανόηση της φράσης συμβάλλει ένα σχετικό χωρίο από τον επιτάφιο του Δημοσθένη: "οὐκ ἂν ἀκνήσαιμι δ' εἰπεῖν, ὅτι μοι δοκοῦσιν οἱ τελευτῶντες ἐκατέρων ἐν τάξει, τῆς μὲν ἥττης οὐ μετέχειν, νικᾶν δ' ὁμοίως ἀμφότεροι" (Δημοσθένης, Επιτάφιος 1). Η βασική ιδέα που ενυπάρχει και στα δύο χωρία είναι ότι όσοι πεθαίνουν στο πεδίο της μάχης είναι πάντα νικητές, έστω και αν ανήκουν στην πλευρά που ηττήθηκε. Η κλιμάκωση των νοημάτων στην παράγραφο αυτή κατά τον I. Classen έχει ως εξής:

1. οὐκ ... ἀναβολὴν τοῦ δεινοῦ ἐποιήσαντο
2. ἐβουλήθησαν ... τιμωρεῖσθαι
3. ἐν αὐτῷ (τῷ κινδύνῳ ἢ τῷ ἀμύνεσθαι) ... ὑπέμειναν και
4. δι' ἐλαχίστου καιροῦ ... ἀπηλλάγησαν

Σ Χ Η Μ Α Τ Α Λ Ο Γ Ο Υ

1. Αντίθεση (φραστική και νοηματική)

* (ὁ λόγος - τῶν ἔργων: στην ουσία δεν είναι αντίθεση αλλά εναρμόνιση εδώ)

✓ πρώτη μηνύουσα - τελευταία βεβαιούσα

✓ ἀγαθῶ - κακόν

✓ κοινῶς - ἐκ τῶν ἰδίων

✓ ὠφέλησαν - ἔβλαψαν

✓ πλούτου - πενίας

✓ ἀπόλαυσιν - ἐλπίδι

✓ ἐλπίδι - ἔργω

✓ ἀμύνεσθαι - ἐνδόντες

✓ παθεῖν - σώζεσθαι

✓ ἔφυγον - ὑπέμειναν

2. Λιτότητα: οὐ πολλοῖς

3. Μεταφορά: ἰσόρροπος

4. Μείωση: ἢ καταστροφή, τοῦ δεινοῦ (αντί θάνατος)

ἀπηλλάγησαν (αντί ἀπέθανον)

5. Περιφραση: διδασκαλίαν ποιούμενος

6. Χιαστό: α. χείροσι ————— ἀνδραγαθίαν
ἀγαθῶ ————— κακόν

β. πλούτου ἀπόλαυσιν ————— πενίας ἐλπίδι
διαφυγῶν αὐτήν ————— πλουτήσειεν ἄν

γ. τό ἀμύνεσθαι και παθεῖν ————— τό ἐνδόντες σώζεσθαι
τό αἰσχρόν ... ἔφυγον ————— τό ἔργον ... ὑπέμειναν

Α Σ Κ Η Σ Ε Ι Σ

1. Να συνδέσετε τα ρήματα της στήλης Α με τα παράγωγά τους στη στήλη Β:

Α	Β
ΐστημι	στάθμη θεσμός κάθετος αποστασία θήκη ανάστημα νομοθέτης σταθμός
ΐημι	συνετός επιστάτης θέση σταθερός σύνεση
τίθημι	σύνθετος ιστός εφέτης

2. α. Στη στήλη Β να γράψετε τη σημασία των ρημάτων της στήλης Α.
 β. Στη στήλη Γ να γράψετε στη νέα ελληνική το αντίστοιχο ουσιαστικό που παράγεται από τα ρήματα της στήλης Α.

Α	Β	Γ
ἀνατιμῶ		
ἀποτιμῶ		
διατιμῶ		
ἐκτιμῶ		
ἐπιτιμῶ		
ὑποτιμῶ		
ὑπερτιμῶ		
συνεκτιμῶ		
ὑπερεκτιμῶ		
ἐπανεκτιμῶ		

3. α. Στη στήλη Β να γράψετε το αντίστοιχο ουσιαστικό που παράγεται από τα ρήματα της στήλης Α.

β. Στη στήλη Γ να γράψετε τη σημασία των ουσιαστικών.

A	B	Γ
ἀντιποιοῦμαι	αντιποίηση	οικειοποίηση ξένου πράγματος, σφετερισμός
ἀποποιοῦμαι		
ἐκποιῶ		
μεταποιῶ		
παραποιῶ		
περιποιοῦμαι		
προσποιοῦμαι		

4. Να συνδέσετε τα ρήματα της στήλης Α με τα συνώνυμά τους στη στήλη Β:

A	B
ὕμνω	κατηγορῶ, ἐπιπλήττω
ἀμύνω	νομίζω, ὑπολαμβάνω, ἡγοῦμαι
ὠφελῶ	ἄγω καὶ φέρω, ὄλλυμι
πάσχω	θέλω, ἐπιθυμῶ, ποθῶ
τιμωρῶ	ἀγγέλλω, κατηγορῶ
βλάπτω	λυμαίνομαι, φθείρω
μηνύω	βοηθῶ, κολάζω
βούλομαι	ὑπομένω, ὑποφέρω
ἀφανίζω	βοηθῶ
δοκῶ	ἐπικουρῶ, προασπίζω
μέμφομαι	ἐπαινῶ, ἐγκωμιάζω

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 43

Π α ρ α ι ν έ σ ε ι ς π ρ ο ς τ ο υ ς Α θ η ν α ί ο υ ς - Ε γ κ ώ μ ι ο τ ω ν ν ε κ ρ ώ ν

Η Δ Ο Μ Η Τ Ο Υ Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Υ 43

A. Το χρέος των Αθηναίων για παραδειγματισμό από τους νεκρούς γενικά των πολέμων:

1. τα κίνητρα του χρέους
2. άλλα κίνητρα και παράλληλος έπαινος των νεκρών

B. Παραινέσεις: ➤ για μίμηση των νεκρών
➤ για ευψυχία
➤ για περιφρόνηση πολεμικών κινδύνων
➤ για προτίμηση θανάτου από ατιμωτική ζωή

Ε Ρ Μ Η Ν Ε Υ Τ Ι Κ Α Σ Χ Ο Λ Ι Α

καὶ οἶδε ... ἐγένοντο: ο λόγος στο κεφάλαιο αυτό, ακολουθώντας το παραδοσιακό διάγραμμα των επιταφίων, περνάει στο παραινετικό του μέρος. Με τη φράση αυτή συνοψίζει ο Περικλής ό,τι είτε στο κεφ. 42 συνεχίζοντας το συνδυασμένο εγκώμιο των νεκρών και της πόλης.

τούς δέ λοιπούς ... ἔχειν: από το εδάφιο αυτό απλώνεται το τρίτο μέρος του λόγου ως το κεφ. 45 και περιλαμβάνει την παραινέση γενικά των πολιτών και ειδικότερα των γονέων, παιδιών, αδελφών και των γυναικών των νεκρών.

εὐχεσθαι ... ἀξιοῦν / ἀσφαλεστέραν ... ἀτολμοτέραν: η έννοια της φράσης είναι η εξής: να ευχόμαστε, ώστε το φρόνημα με το οποίο θα αντιμετωπίσουμε τον εχθρό να μην έχει για μας μοιραίο αποτέλεσμα. Η αξίωση αυτών που μένουν να διατηρήσουν το αγωνιστικό τους πνεύμα το ίδιο τολμηρό, όπως εκείνο των πεσόντων, υψώνει τους νεκρούς σε πρότυπα γενναιότητας. Ό,τι έχουν να επιθυμήσουν τώρα οι ζωντανοί συμπολίτες τους είναι όχι μεγαλύτερη τόλμη, αλλά μόνο καλύτερα αποτελέσματα και ευνοϊκότερη τύχη, κάτι που εξαρτάται από τη θέληση των θεών.

τήν ωφέλιαν: σε τι συνίσταται η ωφέλεια αυτή εξηγείται λίγο πιο κάτω με το ὅσα ἐν τῷ τους πολέμους ἀμύνεσθαι ἀγαθὰ ἔνεστι.

λόγω ... ἔργω: και πάλι ο Περικλής γυρνά στην προσφιλή του αντίθεση έργου - λόγου, γιατί στόχος του είναι να υπογραμμίσει την αδυναμία θεωρίας και λόγων να προβάλουν επαρκώς την ωφέλεια της αμύνας μπροστά στον εχθρό. Την ίδια αδυναμία έχει ήδη επισημάνει στο κεφ. 35, όπου τα λόγια θεωρούνται ανεπαρκή για την αντικειμενική παρουσία της ανδρείας των νεκρών.

άλλά μάλλον ... γιγνομένους αὐτῆς: την ψυχρή θεωρητική εξέταση (σκοπεῖν) την αντικαθιστά τώρα η θέαση, ένα κοίταγμα γεμάτη θέρμη και θαυμασμό στη δύναμη της Αθήνας καθώς επίσης και μια δυνατή αγάπη (Η λέξη έραστής χρησιμοποιείται για να τονιστεί αυτή η δυνατή αγάπη). Έτσι η ωφέλεια που συνίσταται σε κάθε υλικό και πνευματικό αγαθό που πηγάζει από την άμυνα κατά των εχθρών, αντιτίθεται στο θαυμασμό και στον έρωτα του Αθηναίου προς την πόλη του. Σκοπός προφανώς, του Περικλή είναι να απευθύνει επίκληση στο πατριωτικό συναίσθημα των συμπολιτών του και να τους ενισχύσει το φρόνημα για τη θαρραλέα αντιμετώπιση του πολέμου.

καὶ ὅταν ... προϊέμενοι: η ψυχική διάθεση του Αθηναίου έναντι της δύναμης και του μεγέθους της πόλης του, αφού κλιμακωθεί από την ψυχρή εξέταση στο θαυμασμό και στον έρωτα γι' αυτήν, οδηγείται σ' ένα συνετό προβληματισμό γύρω από τους βασικούς παράγοντες που συνέβαλαν στη δημιουργία αυτού του μεγαλείου. Αξιοσημείωτη είναι η νοηματική κλιμάκωση που παρατηρούμε στις μετοχές: άνδρες τολμηροί (τολμῶντες), με βαθιά επίγνωση του χρέους τους (γινώσκοντες τὰ δέοντα) και με έντονο το αίσθημα της φιλοτιμίας (αἰσχυνόμενοι) συντέλεσαν στη δημιουργία της δύναμης της πόλης τους. Έτσι, ξεκινώντας από μια ψυχική ηθική, μας παρουσιάζει το φρόνημα του Αθηναίου πολίτη, πάνω στο οποίο θεμελιώθηκε το μεγαλείο της πόλης. Οι τελευταίες μετοχές της φράσης ἀξιούντες και προϊέμενοι αναφέρονται ειδικότερα στη στάση των πολεμιστών σε ώρα αποτυχίας που είναι ενδεχόμενη σ' ένα πόλεμο. Και το σημείο όμως αυτό, η συμπεριφορά των νεκρών υπήρξε η πρέπουσα: δεν αρνήθηκαν να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους αλλά αντίθετα προτίμησαν να θυσιάσουν την ανδρεία τους και τη ζωή τους ως τον "κάλλιστο έρανο" στην πόλη τους. Με αυτή την παρατήρηση ο Περικλής περιορίζει το λόγο του ειδικά στους νεκρούς και έτσι επανέρχεται στο θέμα του επαίνου των νεκρών, ενώ στην αρχή του κεφαλαίου αυτού φάνηκε ότι μπήκε στο παραινετικό μέρος. Αν όμως παρατηρήσουμε την κίνηση της φράσης, θα διαπιστώσουμε ότι ο λόγος εδώ για τους νεκρούς γίνεται σε άμεση και άρρηκτη συσχέτιση με τους ζωντανούς. Συνεπώς, η δομή του λόγου οδεύει κανονικά με τα καθιερωμένα.

κοινῆ γάρ ... ἐπισημότατον: μολονότι πριν από λίγο ο Περικλής είχε διακηρύξει πως η απόκρουση των εχθρών δεν πρέπει να πηγάζει από ιδιοτέλεια, εδώ αποκαλύπτεται με εύγλωττο τρόπο η ύψιστη ανταμοιβή και ανταπόδοση σ' αυτή τη θυσία: είναι ο "αἰώνιος έπαινος" και ο "επισημότατος τάφος" που περιμένει τους νεκρούς, όχι τόσο το συγκεκριμένο μνημείο, αλλά η ένδοξη και αθάνατη φήμη που τους περιβάλλει. Πρέπει να τονιστεί επίσης ότι ενώ η προσφορά προβάλλεται ως συλλογική πράξη των πολεμιστών, η ανταμοιβή παρουσιάζεται ως ατομική κατάκτηση του καθενός χωριστά, πράγμα που αφενός ενισχύει την ομοψυχία στη μάχη, αφετέρου όμως ικανοποιεί και την έφεση για προσωπική διάκριση και υπεροχή.

λόγου ... ἔργου: με το λόγου εννοείται Πανηγυρικός ή Επιτάφιος Λόγος όπου εγκωμιάζονται οι νεκροί ήρωες ενώ με το ἔργου εννοείται είτε πολεμική επιχείρηση, πριν από την οποία παροτρύνονται οι πολεμιστές να μιμηθούν άλλους προηγούμενους νεκρούς, είτε άλλη μορφή δράσης στην οποία γίνεται αναφορά στη θυσία των νεκρών.

- Η φήμη για τον αγώνα και τη θυσία των πολεμιστών παρουσιάζεται:

α. να είναι αιώνια και αθάνατη (ἀείμνηστος)

β. να διεγείρει το ενδιαφέρον και να προκαλεί τη συγκίνηση όλων των ανθρώπων (παρά τῷ ἐντυχόντι) και

γ. να επιζεί άφθαρτη σε κάθε δραστηριότητα και σε κάθε εποχή (αίει). Αξιοθαύμαστη η ρητορική τέχνη του Περικλή που καταφέρνει να οδηγήσει το ακροατήριό του από τον πραγματικό τάφο των πεσόντων, σ' ένα άλλο "τάφο" δηλαδή στη μνήμη του λαού της Αθήνας όπου θα ζουν οι νεκροί για πάντα θ' αναπολούνται σε κάθε ευκαιρία.

ἀνδρῶν ἐπιφανῶν πᾶσα γῆ τάφος: η αποφθεγματική φράση, που αποτελεί ένα είδος κατηγορικού συλλογισμού, έχει γίνει παροιμιώδης. Με αυτό ο Περικλής αιτιολογεί την προηγούμενη πρόταση παροιμιώδης. Με αυτό ο Περικλής αιτιολογεί την προηγούμενη πρόταση και συγχρόνως δίνεται στη δόξα των νεκρῶν όχι μόνο πανελλήνια αλλά και οικουμενική διάσταση.

οὐς νῦν ... κινδύνους: επανερχόμαστε στο παραινετικό μέρος όπου οι νεκροί (οὐς) προτάσσονται τώρα ως παράδειγμα ηρωισμού και πρότυπο μίμησης για τους ζωντανούς. Είναι προφανές ότι στη σκέψη του ρήτορα η ευδαιμονία ταυτίζεται με την ελευθερία και η τελευταία παρουσιάζεται ως αποτέλεσμα της ευψυχίας που καλούνται να επιδείξουν οι ζωντανοί. Η προτροπή είναι άμεση και επιτακτική: ριχτείτε χωρίς φόβο στους πολεμικούς κινδύνους (χωρίς ωστόσο να συνιστά ένα άκριτο και απερίσκεπτο ηρωισμό αλλά ευψυχία και τόλμη).

εὐδαιμονία: Η λέξη **εὐδαιμονία** για τον Θουκυδίδη, όπως και για τον Αριστοτέλη δεν έχει ιδεαλιστικό, ούτε εξωπραγματικό χαρακτήρα. Η **εὐδαιμονία** για τους Αθηναίους θα μπορεί να γίνει πραγματικότητα αφού υπάρχουν οι προϋποθέσεις.

Οι προϋποθέσεις αυτές είναι ο δημοκρατικός και φιλελεύθερος τρόπος διακυβέρνησης της Αθήνας, που εξασφαλίζει ισοπολιτεία, ισονομία και ελευθερία για τους πολίτες της, σε αντίθεση με τη μονολιθική Σπάρτη. Μια τέτοια πόλη μπορεί να εξασφαλίσει στους Αθηναίους της ευημερία, αυτάρκεια απαραίτητη για την ευδαιμονία.

οὐ γάρ ... πταισῶσιν: με την πρόταση αυτή εδραιώνει την παραίνεση που προηγήθηκε αντικρούοντας μια πλατιά διαδεδομένη αντίληψη της εποχής ότι οι φτωχοί είναι ριψοκίνδυνοι, ενώ οι πλούσιοι πρέπει να επιδείξουν μεγαλύτερη τόλμη από τους φτωχούς, γιατί οι φτωχοί έχουν να σώσουν μόνο τη ζωή τους και την ελευθερία τους, ενώ οι πλούσιοι και την περιουσία τους. Η αδράνεια και η διστακτικότητα αποτελεί γι' αυτούς και τις περιουσίες τους πηγή κινδύνου, ειδικά τώρα που υφίσταται πόλεμος.

ἀλγεινότερα ... θάνατος: η ταπείνωση και ο εξευτελισμός για ένα άνδρα που συνήθισε να έχει το μέτωπο ψηλά είναι πολύ πιο οδυνηρή από το θάνατο, εφόσον αυτός έρχεται χωρίς να τον νιώσει κανείς μέσα στην ένταση της συλλογικής προσπάθειας και την έξαρση της κοινής ελπίδας ότι θα βγουν όλοι νικητές. Με τη φράση "**μετά τοῦ μαλακισθῆναι**" έρχεται στο νου μας το "**οὐδείς ἐμαλικίσθη**" του κεφ. 42. Στο κεφ. 42 η επίδειξη δειλίας έχει σαν αποτέλεσμα το "**αἰσχρὸν του λόγου**" που αντιστοιχεί εδώ με το **κάκωσις**. Με το "**αναίσθητος**" ο ρήτορας πετυχαίνει να μειώσει τον πόνο του θανάτου.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 44

Π α ρ α μ ύ θ ι α σ τ ο υ ς γ ο ν ε ί ς τ ω ν ν ε κ ρ ώ ν

Η Δ Ο Μ Η Τ Ο Υ Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο Υ 44

- A. Παραμυθία προς τους γονείς: η πρόθεση του ρήτορα.
- B. Επιχειρήματα για την παραμυθία:
- α. έν πολυτρόποις ξυμφοραῖς τραφέντες
 - β. εύπρεπεστάτη τελευτή
 - γ. εύπρεπεστάτη λύπη
- Γ. Παραμύθια: χρή καρτερεῖν
- α. οἷς ἔτι ἡλικία τέκνωσιν ποιεῖσθαι
 - β. ὅσοι δ' αὖ παρηβήκατε

Ε Ρ Μ Η Ν Ε Υ Τ Ι Κ Α Σ Χ Ο Λ Ι Α

δι' ὅπερ ... παραμυθήσομαι: ενώ το προηγούμενο κεφάλαιο αποτελεί γενική παραίνεση προς τους επιζώντες, αυτό το κεφάλαιο περιέχει την παραμυθία προς τους γονείς των νεκρών. Μολονότι ο ρήτορας κινείται σ' αυτό το μέρος του λόγου του μέσα στους καθιερωμένους κοινούς τόπους των επιταφίων, προβάλλει ωστόσο μια επιχειρηματολογία ορθολογική και ανεπιτήδευτη, αποφεύγοντας τους πλατειασμούς και τις χαριτολογίες που συνηθίζονται σε άλλους επιτάφιους. Έτσι, στη φράση "οὐκ ὀλοφύρομαι μᾶλλον ἢ παραμυθήσομαι", διακρίνουμε την επιθυμία του ρήτορα να προβάλλει το θέμα της παραμυθίας με απλό και συνάμα παραστατικό τρόπο όπως αποδεικνύουν τα παρακάτω:

- α. οὐκ ὀλοφύρομαι:** 1. 5 συλλαβές - αρνητικό ρήμα
- 2. Ενεστώτας για να δηλώσει μια διάθεση της ψυχής που υπάρχει αυτή τη στιγμή:
παρόν
 - 3. Η άρνηση του θρήνου - χαρακτηριστικό άλλων επιταφίων, δικαιολογείται με όσα είπε στην προτροπή (κεφ. 43)

Το **ὀλοφύρονται** αναφέρεται στην καθιερωμένη υποχρέωση που είχαν οι συγγενείς προς το νεκρό και ιδιαίτερα οι γυναίκες.

Όταν η πόλη καθιέρωσε επίσημες ταφές για τους νεκρούς του πολέμου και διαμορφώθηκε το τυπικό διάγραμμα των Επιταφίων, πλάι στο θρήνο των γυναικών επικράτησε ο ολοφυρμός, σε ρητορικό βέβαια σχήμα μέσα στο λόγο.

- β. ἢ παραμυθήσομαι:** 1. 6 συλλαβές (αύξηση) - θετικό ρήμα

2. Μέλλοντας για να δηλώσει πως η παρηγοριά αρχίζει την ακόλουθη πρόταση:

μέλλον

3. Η θέση εδώ δικαιολογείται με όσα ακολουθούν στην παραμυθία

έν πολυτρόποις ... τραφέντες: μερικοί διακρίνουν στο εδάφιο αυτό την πείρα του Θουκυδίδη μετά τη συντριβή της Αθήνας το 404 π.Χ. και τις συμφορές που δοκίμασαν οι Αθηναίοι. Πάντως, αν ληφθεί υπόψη ότι πολλοί από τους γονείς των νεκρών που άκουγαν τον Περικλή ήταν άνθρωποι ηλικίας 40 - 65 ετών, τότε μπορούμε ν' αναγνωρίσουμε εδώ όλες τις περιπέτειες των Αθηναίων στη διάρκεια των Μηδικών πολέμων και εφεξής.

ὄσοι πάρεστε - ἐπίστανται: Παράξενη φαίνεται η χρησιμοποίηση του γ' προσώπου στο **ἐπίστανται**, ύστερα μάλιστα από το **πάρεστε**. Είναι σα να αναφέρεται ο ρήτορας σ' όλα τα πρόσωπα που σχετίζονται με τους νεκρούς είτε είναι παρόντες είτε όχι. Η παράλλαξη αυτή στο πρόσωπο μαρτυρεί την ψυχική ταραχή του ρήτορα καθώς περνά στο δυσκολότερο - από την άποψη της πειστικής ικανότητας - στημένο του λόγου: την παραμυθία.

τό δ' εὐτυχές ... ξυνεμετρήθη: η φράση αυτή αποτελεί ένα από τα πιο δύσκολα και αμφιλεγόμενα χωρία του Θουκυδίδη. Αξιοσημείωτο, πάντως, είναι ότι το οξύμωρο, η ευτυχία δηλαδή να βρίσκεται στη λύπη, έστω και στην "εὐπρεπεστάτη", παρουσιάζεται τονισμένο με τη θέση που παίρνουν οι λέξεις εὐτυχές και λύπης στην αρχή και στο τέλος της φράσης.

- Τρία είναι τα επιχειρήματα πάνω στα οποία στηρίζει ο Περικλής την παραμυθία του προς τους γονείς των νεκρών: το πρώτο θεμελιώνεται στον τρόπο και τη φύση της ζωής των γονέων (έν πολυτρόποις ξυμφοραῖς τραφέντες), το δεύτερο στο χαρακτήρα του θανάτου των παιδιών τους (εὐπρεπεστάτη τελευτή) και το τρίτο στην ποιότητα της θλίψης που νιώθουν οι γονείς (εὐπρεπεστάτη λύπη).
- Αξιοσημείωτος είναι επίσης ο τρίπτυχος ορισμός της ευτυχίας από το ρήτορα:
 - α. τιμημένος θάνατος στο πεδίο της μάχης χάρη της πατρίδας·
 - β. τιμημένο πένθος των γονιών εκείνων που τα παιδιά τους έπεσαν ηρωικά στη μάχη και
 - γ. σύμπτωση του τέλους της ευτυχίας με το τέλος της ζωής (πρβ. Ηρόδοτος Ι. 32)

χαλεπόν μὲν οὖν ... ἠγάλλεσθε: εδώ ο ρήτορας παραδέχεται ότι είναι δύσκολο πράγμα ν' αγγίξει την ψυχή των γονέων των νεκρών και να τους παρηγορήσει με όση θεωρητική επιχειρηματολογία και αν επιστρατεύσει. Η ευτυχία των άλλων που θα χαίρονται τα παιδιά τους θα τους υπενθυμίζει και τη δική τους παλαιότερη ευτυχία, όταν ζούσαν τα δικά τους και θα τους ρίχνει σε βαθιά μελαγχολία και θλίψη. Με τη φράση αυτή αναγνωρίζουμε την ικανότητα του ρήτορα ν' αναλύει την ψυχολογία του ανθρώπου. Άλλωστε είναι γνωστό πως και για τον Αριστοτέλη η επιτυχία του ρήτορα εξαρτάται σε μεγάλο βαθμό από την υποβλητική του ικανότητα στο κοινό.

καρτερεῖν ... ποιείσθαι: στη δυσχέρεια που αντιμετωπίζει ο ρήτορας να πείσει τους γονείς να δείξουν εγκαρτέρηση για το χαμό των παιδιών τους αντιπροβάλλει ένα άλλο επιχείρημα: αυτοί που είναι ακόμα ικανοί για τεκνοποιία (η λέξη τέκνωσις είναι πιθανότατα πλασμένη από τον Θουκυδίδη) πρέπει να τους

παρηγορεί επίσης η ελπίδα ότι μπορεί ν' αποκτήσουν και άλλα παιδιά, που θ' αναπληρώσουν το κενό των σκοτωμένων γιών τους.

ίδια τε ... ξυνοίσει: η απόκτηση άλλων παιδιών θα βοηθήσει τους γονείς να λησμονήσουν κάπως τα παιδιά που έχασαν και ιδίως θα αποτρέψει την ερήμωση της πόλης και θα ενισχύει την ασφάλειά της. Για μας σήμερα φαίνεται κάπως παράξενο σ' ένα παραμυθητικό λόγο να μιλάει ο ρήτορας τόσο εμφαντικά για το τι θα κερδίσει η πόλη και τόσο λίγο για το τι θα κερδίσουν οι γονείς των νεκρών από την απόκτηση άλλων παιδιών. Στην κλασική όμως εποχή ο πολίτης λογάριαζε πιο πολύ την πόλη παρά τον εαυτό του και το ατομικό συμφέρον του.

ού γάρ οἶόν τε ... κινδυνεύωσιν: για να υπάρχει ασφάλεια στην πόλη πρέπει όλοι οι πολίτες να συμμετέχουν στη διακυβέρνησή της υπό τους ίδιους όρους. Ειδικότερα προκειμένου για πόλεμο ή για ειρήνη, η απόφαση πρέπει να λαμβάνεται, αν είναι δυνατόν, από ανθρώπους που έχουν όλοι παιδιά και αντιμετωπίζουν εξίσου την πιθανότητα να τα χάσουν. Δηλαδή, εκτός από τη διακινδύνευση υλικών αγαθών να διακυβεύουν ακόμα και τα ίδια τα παιδιά τους. Έτσι, σε κρίσιμες αποφάσεις που θέτουν σε κίνδυνο ακόμα και ανθρώπινες ζωές, απαιτείται ιδιαίτερη προσοχή και υπευθυνότητα από τους πολίτες, ενώ ως στοιχείο καθοριστικής σημασίας πρέπει να θεωρείται η στάση εκείνων των πολιτών που έχουν παιδιά και κινδυνεύουν να τα χάσουν.

Ας μην ξεχνάμε εδώ ότι:

1. Ο Θουκυδίδης, όπως και ο Αριστοτέλης - σε αντίθεση με τους Σοφιστές που προβάλλουν το ατομικό ιδεώδες - είναι ο κύριος εκφραστής του πολιτειακού ή κοινωνικού ιδεώδους σύμφωνα με το οποίο η ολοκλήρωση και η ευτυχία του πολίτη εξασφαλίζεται μέσα στην πόλη και ότι ο πολίτης καταξιώνεται από την προσφορά του στην πόλη.
2. Η ανάπτυξη και η επικράτηση του κοινωνικού ιδεώδους σχετίζεται με την περίοδο ακμής της πόλης που ισχύει ακόμα στην εποχή τους Περικλή. Αν προσέξουμε τα παραπάνω θα θεωρήσουμε το δεύτερο επιχειρήματα του ρήτορα «τῆ πόλει ξυνοίσει» απόλυτα φυσιολογικό.

ὄσοι δ' αὖ ... κουφίζεσθε: η πρόταση αυτή αποτελεί αντίθεση προς την προηγούμενη οἷς ἔτι ... ποιείσθαι. Το κουφίζεσθε αντιστοιχεί με το καρτερεῖν χρή της παραίνεσης παραπάνω προς τους νεώτερους γονείς και υποδηλώνει ότι μόνο μια ελάφρυνση είναι δυνατόν να υπάρξει στην "εὐπρεπεστάτη" λύπη των "παρηβηκότων", εκείνη που θα προέρχεται από τη δόξα των νεκρών γιών τους. Άλλωστε αυτοί (οι παρεβηκότες = οι περασμένης ηλικίας) δεν πρέπει να λησμονούν ότι κατά το μεγαλύτερο μέρος της ζωής, όπου όπως αναφέρθηκε θα ανακουφίζονται τῆ τῶνδε εὐκλεία. (Πρβ. Σοφοκλή, Αντιγόνη 703 - 704).

τό γάρ φιλότιμον ... τιμᾶσθαι: η ζωή του ανθρώπου είναι συνυφασμένη με τη φθορά που φέρνουν αναπόφευκτα τα γηρατειά. Εκείνο όμως που παραμένει άφθαρτο και αγέραστο είναι η τιμή. Περισσότερο και από τις αναμνήσεις για την περασμένη ευτυχισμένη ζωή τους οι γέροντες μπορούν να βρίσκουν παρηγοριά στην τιμή που απορρέει από τη θυσία των παιδιών τους. Μόνο η τιμή αυτή έχει τη δυνατότητα να γλυκάνει τό ἀχρεῖον τῆς ἡλικίας τους και να ανακουφίζει τον πόνο τους.

ὥσπερ τινές φασι: με την παραβολική αυτή φράση ο Περικλής κάνει ίσως υπαινιγμό στα λόγια του ποιητή Σιμωνίδη προς εκείνους που τον επέκριναν για φιλαργυρία: Σιμωνίδης ἔλεγε πρὸς τοὺς ἐγκαλοῦντας αὐτῷ φιλαργυρίαν, ὅτι τῶν ἄλλων ἀπεστερημένος διὰ τὸ γῆρας ἡδονῶν ὑπὸ μιᾶς ἔτι γηροβοσκεῖται, τῆς ἀπὸ τοῦ κερδαίνειν.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 45

Νουθεσίες στα παιδιά, αδέρφια και στις χήρες

Η ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 45

Παραίνηση σε παιδιά, αδέρφια, γυναίκες των νεκρών.

1. Ο αγώνας των νέων (παιδιά και αδέρφια) είναι πολύ μεγάλος και δύσκολος.
2. Το χρέος των γυναικών απέναντι στη μνήμη των νεκρών.

Ε Ρ Μ Η Ν Ε Υ Τ Ι Κ Α Σ Χ Ο Λ Ι Α

παισί δ' αὖ ... ἀγῶνα: συνεχίζοντας ο Περικλής την παραίνεσή του απευθύνεται στο κεφάλαιο αυτό στα παιδιά, τους αδελφούς και τις χήρες των νεκρών. Προτάσσοντας τη λέξη παισί και παρεμβάλλοντας την αναφορική πρόταση "ὄσοι τῶνδε πάρεστε" μεταξύ του παισί και του ἀδελφοῖς, επιτυγχάνει να δώσει έμφαση στα παιδιά των πολεμιστών που εκπροσωπούν τη νέα γενιά, η οποία πρέπει να φρονηματοιστεί για τον τραχύ αγώνα του χρέους και της αρετής.

καὶ μόλις ... κριθεῖτε: οι νέοι έχουν να συναγωνιστούν με τους γονεῖς και τους αδελφούς τους που έπεσαν στη μάχη και πολύ θα μοχθήσουν για να φανούν αντάξιοί τους. Τη διαπίστωση ότι ο αγώνας αυτός των νέων θα είναι δύσκολος την κάνει ο ίδιος ο αγορητής, την κρίση όμως για την αξία τους θα τη βγάλουν όλοι.

φθόνος γάρ ... τετίμηται: οι νεκροί πολεμιστές δεν είναι δυνατόν πια να καταστούν αντίπαλοι ούτε να σταθούν εμπόδιο στους νέους - γιούς και αδελφούς τους. Εξάλλου, η προσπάθεια να τους συναγωνιστεί κανείς θα ήταν μάταιη, γιατί έχουν ήδη καταξιωθεί με τη θυσία τους και έχουν ενταχθεί στον κόσμο των αθανάτων, στο πάνθεο των ηρώων. Έτσι, παρουσιάζονται λυπημένοι από το φθόνο των ανθρώπων. Μερικοί εντοπίζουν αντίφαση ανάμεσα σ' αυτή την τελευταία άποψη περί έλλειψης φθόνου και σε όσα λέει ο Περικλής στο προοίμιο (κεφ. 35) του λόγου του, γι' αυτό εξοβελίζουν το ένα από τα δύο αυτά χωρία ως μεταγενέστερη προσθήκη ή θεωρούν το κείμενο φθαρμένο στο σημείο αυτό. Ωστόσο, δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι πρόκειται για ρητορικό λόγο που εκφωνείται σε ειδική περίπτωση και για ειδικό σκοπό και γι' αυτό δεν είναι παράξενο να δίνει ο ρήτορας καμιά φορά στη ρύμη του λόγου του διαφορετική ερμηνεία σε κάποια έννοια, για να ενισχύσει την επιχειρηματολογία του. Άλλωστε, ελάχιστοι ακροατές θα συγκρατούσαν με απόλυτη ακρίβεια όσα ειπώθηκαν στην αρχή του λόγου, για να διαπιστώσουν την αντινομία.

εἰ δέ με ... σημανῶ: η παραίνηση εδώ απευθύνεται στις χήρες των νεκρών πολεμιστών. Ο ρήτορας δεν προσπαθεί να τις παρηγορήσει αλλ' αντίθετα να τις συμβουλευσει προβάλλοντας ένα ορισμό της γυναικείας αρετής. Η λέξη ἀρετή εδώ δε σημαίνει ανδρεία ή σωφροσύνη αλλά ικανότητα, αξιότητα, αξία. Αν αναλογιστούμε τη θέση της γυναίκας στην εποχή του Περικλή δεν πρέπει να μας κάνει εντύπωση το

γεγονός ότι ο ρήτορας αφιερώνει τις δύο μόνο ακροτελεύτιες σειρές της παραμυθίας του προς τις γυναίκες, για να τους κάνει μάλιστα την ταπεινωτική υπόμνηση ότι έχουν ένα και μοναδικό χρέος: να μη βγαίνει από το γυναικωνίτη τους κανένας λόγος γι' αυτές ούτε καν ότι είναι καλές σύζυγοι, μητέρες ή νοικοκυρές!

τῆς τε γάρ ... κλέος ἦ / τῆς ὑπαρχούσης φύσεως: ως προς το περιεχόμενο που πρέπει να δοθεί στην φράση αυτή υπάρχει διαφωνία. Ο αρχαίος σχολιαστής επισημαίνει ότι μοναδική αρετή της γυναίκας είναι η σωφροσύνη. Ο Πλάτων εκφράζεται υποτιμητικά για τις ικανότητες της θηλείας φύσεως (Νόμοι 781), ενώ ο Ευριπίδης (Ηρακλεΐδαι 476 – 7) και ο Ξενοφών (Οἰκονομικός VII. 22) θέλουν τη γυναίκα να παραμένει στο σπίτι αφοσιωμένη μόνο στο νοικοκυριό της. Οι αντιλήψεις αυτές βέβαια, είναι σύμφωνες με όσα γνωρίζουμε για τη θέση της γυναίκας στην Αθήνα τον 5^ο αιώνα π.Χ. πρέπει όμως να αντιληφθούμε πως, όταν ο Περικλής ζητάει απ' αυτές να μη φανούν κατώτερες από τη φύση τους, τις προτρέπει έτσι να επιδείξουν και αυτές θάρρος, δύναμη και αξιοπρέπεια. Ν' αντέξουν το χαμό των αντρών τους και να μη συντριβούν κάτω από τον πόνο και την απελπισία.

- Μερικοί ισχυρίζονται ότι η συμβουλή στις γυναίκες των νεκρών να κρατηθούν όσο μπορούν μέσα στο σπίτι τους και στην αφάνεια, δεν είναι δυνατόν να ειπώθηκε από τον Περικλή, δεδομένου ότι η δική του γυναίκα, η Ασπασία, ήταν η πιο πολυσυζητημένη γυναίκα της εποχής. Ωστόσο, ο Περικλής δεν μπορούσε να αγνοήσει τις πεποιθήσεις της μεγάλης πλειονότητας των συμπολιτών του, ιδιαίτερα σε μια τέτοια κρίσιμη περίπτωση, όπου όφειλε, ως συνετός ηγέτης, να επιδιώξει λαϊκή ενότητα και ομοψυχία στην πόλη, κερδίζοντας έτσι την εύνοιά τους, ακόμη και των πιο συντηρητικών.
- Είναι γεγονός ότι ο Περικλής στην παραμυθητική του αποστροφή προς τους οικείους των νεκρών (γονείς, αδελφούς, παιδιά, γυναίκες) είναι ψυχρός και πολύ φειδωλός, σε εμφαντική αντίθεση προς τη θέρμη και την ευγλωπτία που έδειξε προηγουμένως στο εγκώμιο της δημοκρατικής, μεγαλειώδους Αθήνας. Αυτό όμως, όπως σωστά παρατηρεί ο Gomme, οφείλεται στο χαρακτήρα του, δεν ήταν καθόλου «δημοτικός», όπως ο Πεισίστρατος, ούτε επίσης γενναιόδωρος και προσηνής, όπως ο Κίμων, αλλ' αντίθετα δυσπρόσιτος, επιφυλακτικός και σε κάποιο βαθμό υπεροπτικός.

Κ Ε Φ Α Λ Α Ι Ο 4 6

Η εκπλήρωση του χρέους της πόλης

Η ΔΟΜΗ ΤΟΥ ΚΕΦΑΛΑΙΟΥ 46

- A. 1. Η πόλη τίμησε τους νεκρούς ηθικά.
2. Η πόλη θα τιμήσει τα παιδιά των νεκρών και υλικά.
- B. Αιτιολόγηση της διττής αυτής βράβευσης.
- Γ. Προτροπή για ολοφυρμό.

Ε Ρ Μ Η Ν Ε Υ Τ Ι Κ Α Σ Χ Ο Λ Ι Α

εἶρηται ... κεκόσμηται: το κεφάλαιο αυτό αποτελεί τον επίλογο του επιταφίου. Ο Περικλής επισημαίνοντας τη λήξη του λόγου του δηλώνει πως, όποια τιμή όφειλε η πόλη στους νεκρούς, εκπληρώθηκε, ενώ από σήμερα αναλαμβάνει τη δημόσια ανατροφή των παιδιών τους ως την ενηλικίωση τους. Και αυτό γιατί όπου βραβεύεται επάξια η θυσία για την πατρίδα και η αρετή, εκεί ευδοκιμούν και άριστοι πολίτες. Την ανατροφή των παιδιών των θυμάτων πολέμου στην Αθήνα, την αναλάμβανε πράγματι η πόλη, ωστόσο έφταναν στην ηλικία των 18 ετών. Για τα κορίτσια μάλιστα φρόντιζαν και για την αποκατάστασή τους. Το τέλος της μέριμνας αυτής επισφράγιζε μια τελετή που γινόταν στο θέατρο του Διονύσου στα Μεγάλα ή εν άσει Διονύσια, πριν από την έναρξη των δραματικών αγώνων. Κατά την τελετή αυτή απονέμονταν στους εφήβους ως τιμητικό δώρο μια πλήρης πανοπλία οπλίτη.

ὠφέλιμον στέφανον: το προτασσόμενο επίθετο δηλώνει υλική βράβευση και όχι μόνο τιμητική. Έτσι, εδώ εισάγεται η πόλη με τη δυναμική της μορφή να προσφέρει όχι μόνο τιμητικό αλλά και υλικό βραβείο τόσο στους νεκρούς όσο και στα παιδιά τους. Εγκρίνοντας και δικαιώνοντας τον ὠφέλιμον στέφανον που απένεμε η πολιτεία, ο Περικλής αιτιολογεί το θεσμό αυτό με την περίφημη γνωμική φράση **ἄθλα γάρ ... πολιτεύουσιν**. Η φράση αυτή επισημαίνει με τον πιο εύγλωττο τρόπο ένα από τα κυριότερα μέσα για την ανάδειξη σε μια κοινωνία άξιων ανθρώπων. Η δαπάνη δηλαδή για την ταφή των πεσόντων και την ανατροφή των παιδιών τους στην οποία υποβάλλεται το δημόσιο, αποτελεί απαραίτητο κίνητρο για τους άλλους και σημαντικό παράγοντα ενίσχυσης και προαγωγής της πολιτείας.

νῦν δέ ἀπολοφυράμενοι ... ἄπιτε: ο ολοφυρμός ήταν μέρος της τελετής και γινόταν στο τέλος του λόγου. Όλη γενικά η προτροπή του Περικλή στους πολίτες να φύγουν για τα σπίτια τους, αφού αποθρηνήσει ο καθένας το δικό του, ανήκει προφανώς στα τυπικά στοιχεία του επιταφίου, που δεν μπορούσε να αγνοήσει ο αγορητής. Η ψυχρότητα, που παρατηρείται στο λόγο εδώ του Περικλή, οφείλεται όπως έχουμε ήδη πει στο συγκρατημένο και σοβαρό χαρακτήρα του.